

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історії України

Пояснювальна записка

до дипломної роботи
Бакалавр

на тему: «Післявоєнний період в 1946-1947 роках в
Україні»

Виконала: студентка IV курсу
денної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
6.020302 – історія
Твердовська Анна Володимирівна
Керівник: к.і.н., доцент
Майстренко Владислав Сергійович

Рецензент: к.і.н., доц.
Журавльов Денис Володимирович

Харків – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРОЯВИ ПІСЛЯВОЄННОГО ГОЛОДУ	12
1.1. Становище України після Другої світової війни	12
1.2. Політичні рішення, що вплинули на розвиток голоду	19
1.3. Прояви голоду	30
РОЗДІЛ 2. НАСЛІДКИ ТА ВПЛИВ ПІСЛЯВОЄННОГО ГОЛОДУ	41
2.1. Демографічні втрати та соціально-економічні наслідки.....	41
2.2. Політика радянської влади щодо подолання голоду та допомога міжнародного співтовариства	45
2.3. Наслідки та вшанування пам'яті жертв голодомору	55
ВИСНОВКИ	65
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	68
ДОДАТКИ	75
РЕЗЮМЕ	78

ВСТУП

Актуальність дослідження пов'язана з недостатньою кількістю інформації про голод 1946–1947 років В УРСР в науковій та популярній літературі. У ХХ столітті Україна тричі ставала жертвою масштабних голодів з величезними людськими втратами: у 1921–1923, 1932–1933 та 1946–1947 роках. Хоча всі ці періоди були надзвичайно трагічними, про голодомор 1946–1947 років відомо значно менше, що обмежує розуміння його причин та наслідків.

Однією з головних причин актуальності цієї теми є необхідність глибокого осмислення причин і наслідків голоду, що дозволяє краще зрозуміти політичну та економічну ситуацію тогочасної України. Вивчення ролі радянської влади у створенні умов, що призвели до голоду, допомагає розкрити механізми репресивної політики та її вплив на населення. Це сприяє формуванню більш об'єктивного погляду на історію радянського періоду та його вплив на сучасне українське суспільство.

Крім того, дослідження голоду 1946–1947 років є важливим для збереження національної пам'яті. Вшанування пам'яті жертв цієї трагедії є не лише моральним обов'язком, але й засобом для зміцнення національної ідентичності та єдності. Вивчення демографічних втрат, соціальних та економічних наслідків голоду дозволяє краще зрозуміти, як ці події вплинули на подальший розвиток України.

Актуальність теми також полягає у вивченні людського виміру голоду. Дослідження впливу голоду на життя окремих людей та родин допомагає зрозуміти, як катастрофічні події змінюють соціальну структуру, психологічний стан та культуру суспільства. Це дозволяє не лише зберегти історичну пам'ять, але й навчитися на трагедіях минулого, щоб уникнути подібних криз у майбутньому.

Об'єктом дослідження є післявоєнний голод у УРСР 1946–1947 років, як комплексне історико-соціальне явище, що охоплює економічні, політичні, соціальні та культурні аспекти життя суспільства того періоду.

Предмет дослідження – причини, прояви та наслідки післявоєнного голоду 1946–1947 років в УРСР, а також політика радянської влади щодо подолання голоду і його вплив на демографічні та соціально-економічні зміни в українському суспільстві.

Метою даної дипломної роботи є всебічне дослідження післявоєнного голоду 1946–1947 років в Українській Радянській Соціалістичній Республіці (УРСР) для глибшого розуміння причин, механізмів та наслідків цієї трагедії. Це включає:

1. Аналіз політичних, економічних та соціальних передумов, що спричинили голод.
2. Вивчення ролі радянської влади у створенні та загостренні голоду, а також її політики щодо подолання кризи.
3. Оцінка впливу голоду на демографічні, соціально-економічні та культурні аспекти життя населення УРСР.
4. Виявлення історичних уроків, які можна винести з цього періоду, для запобігання подібним трагедіям у майбутньому.

Ця робота прагне внести свій вклад у наукове розуміння подій того часу, зберегти пам'ять про жертви та сприяти формуванню національної свідомості через осмислення трагічного минулого.

Хронологічні рамки даної дипломної роботи охоплюють період з 1945 до 1948 року. Такий вибір обумовлений необхідністю дослідити не лише сам голод 1946–1947 років, але й передумови, що сформувалися наприкінці Другої світової війни, а також наслідки голоду, які вплинули на соціально-економічний розвиток Української Радянської Соціалістичної Республіки у післявоєнний період.

Територіальні межі даної дипломної роботи охоплюють всю територію УРСР в межах її кордонів на період 1946–1947 років. Це включає як західні, так і східні, південні та центральні області, зокрема ті регіони, які зазнали найбільшого впливу від післявоєнного голоду. Особлива увага приділяється аналізу різниць у прояві та наслідках голоду в різних частинах УРСР.

Методологічну основу дипломної роботи складають загальнонаукові методи дослідження, зокрема історичний, системний, порівняльний та структурно-функціональний аналіз. Використання історичного методу дозволяє дослідити послідовність подій та виявити причинно-наслідкові зв'язки, що призвели до виникнення голоду. Системний підхід забезпечує комплексне розуміння явища, враховуючи політичні, економічні, соціальні та культурні аспекти. Порівняльний метод допомагає виявити специфічні риси післявоєнного голоду 1946–1947 років у контексті інших голодоморів в історії України. Структурно-функціональний аналіз дозволяє розглянути функціонування різних соціальних інститутів в умовах голоду та їхній вплив на суспільство. Також використовуються методи критичного аналізу джерел та інтерпретації документальних матеріалів для отримання об'єктивних даних та висновків.

Наукова новизна даної дипломної роботи полягає у спробі систематизації дослідження голоду на території УРСР, розглядаючи як загальні, так і регіональні особливості цього явища. Зокрема, дослідження фокусується на різницях у масштабах і проявах голоду в різних частинах УРСР, що дозволяє виявити специфічні соціально-економічні та політичні умови, які сприяли або перешкоджали розвитку голоду в окремих регіонах.

Також новизна роботи полягає у детальному аналізі політики радянської влади щодо подолання голоду та її впливу на подальший соціально-економічний розвиток республіки. Дослідження дає новий погляд на роль державних інститутів у формуванні та реагуванні на кризові ситуації, а також розкриває механізми репресивної політики, що проводилася під час голоду. Це

дозволяє глибше зрозуміти не тільки історичний контекст, але й сучасні виклики, пов'язані з політичною та соціальною стабільністю

Огляд літератури на тему голодомору 1946–1947 років в УРСР ґрунтується на багатьох опублікованих джерелах і матеріалах. Значну роль у вивченні цієї трагедії відіграють документи та спогади очевидців, які дозволяють глибше розкрити причини та наслідки голоду.

Історіографія дослідження післявоєнного голоду 1946–1947 років на радянській Україні довгий час замовчувалася. Перші згадки з'явилися лише в період "пізньої перебудови" з приходом до влади Михайла Горбачова у 1985 році. Першими дослідниками, які звернулися до цієї теми, були С. Пирожков, І. Кожукало, А. Перковський, Ю. Пелявець та І. Маковійчук¹, останній у співавторстві в 1991 році підготував книгу "Голод 1946–1947 рр.". Після проголошення незалежності України в 1991 році дослідження активізувалися, зокрема завдяки роботам Ю. Пилявця, І. Маковійчука, О. Субтельного та А. Жуковського.

Одним із перших істориків, який відкрито заговорив про голод, був Іван Кожукало. У своїй статті "Жорстокий хліб: Про становище колгоспного селянства на Україні у перші повоєнні роки" він описав тяжке становище селян та підкреслив репресивну політику радянської влади. Ця робота стала важливим кроком у напрямку висвітлення голоду в науковій літературі².

Одним з важливих джерел є збірник документів під редакцією Любові Соловки "Книга скорботи"³, де детально розглядаються питання хлібозаготівель та мартирологу, що містить відомості про жертв. Також інші праці Л. Соловки надають цінну інформацію для дослідження.

¹ До питання історіографії голоду 1946–1947 рр. в Україні. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип.16. Ч.1. Київ, 2007. С. 316–336.

² Кожукало І. Жорстокий хліб: Про становище колгоспного селянства на Україні у перші повоєнні роки // Сільські обрії. – 1989. – № 7. – С.18–21.

³ Соловка Л.М. Голодомор 1946–1947 рр. на Прикарпатті. Книга Скорботи, Пам'яті і Шани України. Голод на Прикарпатті (1946–1947 рр.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2016. С. 6–14. URL: <http://lib.pnu.edu.ua/files/pokajchiki/solvka.pdf> (Дата звернення: 20.05.24)

Збірка "Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу"¹ під авторством О.М. Веселової, В.І. Марочка та О.М. Мовчан є важливим внеском у дослідження трьох основних голодоморів, що відбулися в Україні в ХХ столітті. Видання було підготовлене Інститутом історії України Національної академії наук України та Асоціацією дослідників голодоморів в Україні. Цей збірник на основі архівних документів та свідчень очевидців вперше комплексно висвітлює причини, перебіг і наслідки трьох голодоморів в Україні, які були наслідком політичних рішень радянського уряду. Видання містить матеріали, які тривалий час залишалися під грифом "таємно", що дозволяє отримати більш повне розуміння масштабів і механізмів цих трагедій. Робота поділена на три основні частини, кожна з яких присвячена окремому періоду голоду. О.М. Веселова зосереджується на післявоєнному голодоморі 1946-1947 років, досліджуючи його причини, серед яких жорстка хлібозаготівельна політика та експорт зерна, попри посуху та неврожай. Веселова також надає статистичні дані про демографічні втрати та соціально-економічні наслідки голоду.

У той же час, Анатолій Аджубей у книзі "Те десять лет"² згадав про голод в Україні в контексті спогадів про Микиту Хрущова. Це привернуло увагу до цієї теми в публіцистичних колах і стало поштовхом до подальших досліджень.

Ігор Білас у праці "Голокост на Україні в 1946–1947 рр."³ досліджував голод як частину репресивної політики радянської влади. Він підкреслив роль репресивного апарату в організації голоду та аналізував вплив цієї трагедії на демографічну ситуацію в Україні.

¹ Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. - Київ - Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000.- 270 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Veselova_Oleksandra/Holodomory_v_Ukraini.pdf (дата звернення 25.05.24)

² Аджубей А. Те десять лет // Знамя. – 1988. – № 6. – С.81–88.

³ Білас І.Г. Голокост на Україні в 1946–1947 рр. // Науковий збірник Українського Вільного Університету: Ювілейне видання з приводу 70-ліття УВУ. – Мюнхен, 1992.– С.58–76.

Володимир Сергійчук у книзі "Як нас морили голодом"¹ представив короткий вступ та 12 документів, що висвітлюють голодомор. Він підкреслив роль Москви у вилученні зерна з України та показав, як це вплинуло на населення.

Дослідження причин голодомору, особливо хлібозаготівельних планів під час повоєнної розрухи та посухи, висвітлені в книзі І. Андрухів², яка базується на архівних документах. Мемуари очевидців додають важливих деталей до розуміння подій. Зокрема, цінними є матеріали В. Тригуб'яка³, присвячені голодомору на Західній Україні.

Книга М. Єременка "Українська Голгофа"⁴ надає порівняльний аналіз трьох радянських голодоморів, включаючи 1946–1947 роки. Такі збірники документів, як "Голод в Україні 1946–1947"⁵ та "Десять буремних літ: Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр."⁶ В. Сергійчука, надають додаткові фактичні дані. Для порівняння голодоморів корисними є роботи І. Монолатія та Л. Соловки "Станиславів і Голодомор 1932–1933 рр."⁷ та "Ні могили, ні хресного знаку: Голодомори в Чорнухинському районі Полтавщини"⁸.

Джерельна база досліджень голоду 1946-1947 років в Україні є багатогранною і включає різноманітні типи документів, свідчень, архівних матеріалів та наукових праць. Ось детальний огляд основних джерел, які використовуються для вивчення цієї теми.

¹ Сергійчук В. Як нас морили голодом. Вид. 2-е, доповн. – К., 2003. – С.196, 197, 206, 208.

² Андрухів І. Голод 1946–1947 рр. у західних областях (на матеріалах Станіславської області). Краєзнавство. Івано-Франківськ, 2010. № 4. С. 161–169.

³ Тригуб'як В. Через голод – до життя : спогад жертви цих подій, присвячений голодомору на землях Західної України (1946–1947 рр.). Край. 2008. 7 листопада. № 44. С. 16–23

⁴ Українська Голгофа, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: спогади очевидців, архівні документи та роздуми сучасника про три радянські голодомори / Автор-упорядник Єременко М. Чернігівка, 2008. 153 с.

⁵ Голод в Украине 1946–1947: Документы и материалы. Киев; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 1996. 376 с

⁶ Сергійчук В. І. Десять буремних літ: Західноукраїнські землі у 1944– 1953 рр.: Нові документи і матеріали. Київ : Дніпро, 1998.С.944

⁷ Станиславів і Голодомор 1932–1933 рр. Документальні свідчення про реакцію станиславівців на геноцид українського народу 1932–1933 рр. / упорядники І. Монолатій, Л. Соловка. Івано-Франківськ, 2009. 64 с.

⁸ Ні могили, ні хресного знаку: Голодомори 1932–1933 і 1946–1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини: Документи і матеріали: Свідчення / ред. О. Веселова; упоряд. М. Булда. Чорнухи; Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. 480 с.

Основним джерелом інформації про голод є архівні документи, зібрані в державних архівах України. Важливу роль відіграють Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), а також архіви Служби безпеки України (ДА СБУ) та Міністерства внутрішніх справ (МВС України). Ці архіви містять секретні документи, зокрема звіти про хлібозаготівлі, постанови уряду, листування між центральними та місцевими органами влади, а також звіти про стан населення під час голоду.

Важливими документами є постанови і декрети уряду СРСР та УРСР, які визначали політику хлібозаготівель і розподілу продовольства. Ці документи показують офіційну позицію та дії влади, спрямовані на вилучення зерна та інших продуктів харчування, а також заходи з контролю над сільським господарством.

Свідчення людей, які пережили голод, є надзвичайно цінними джерелами. Ці свідчення часто записувалися у формі інтерв'ю або спогадів і надають особистий погляд на події того часу. Вони висвітлюють повсякденне життя людей, їхні страждання, спроби вижити та стратегії виживання.

Статистичні дані про демографічні втрати, врожайність сільськогосподарських культур, рівень хлібозаготівель та інші економічні показники також є важливими джерелами. Ці дані дозволяють кількісно оцінити масштаби голоду та його вплив на населення.

Документи, що містять звіти місцевих органів влади, комітетів, райкомів та інших адміністративних органів, надають інформацію про конкретні дії, що здійснювалися на місцях для виконання планів хлібозаготівель. Ці звіти також містять інформацію про соціально-економічний стан регіонів та реакцію населення на політику уряду.

Періодична преса того часу, зокрема обласна газета "Прикарпатська правда", відображає післявоєнну розруху, неврожай та успіхи післявоєнної

відбудови. Хоча прямих згадок про голодомор 1946–1947 років у ній не знайдено, інформація з цих джерел допомагає зібрати цінні фактичні дані про повоєнну розруху, посуху та хлібозаготівельні плани, що дало змогу всебічно висвітлити обрану тему.

Петро Ящук у двотомнику "Портрет темряви"¹ зібрав свідчення та документи, що висвітлюють спланованість та механізми голоду, а також його наслідки для українського населення. Ця робота стала важливим джерелом для подальших досліджень.

У 1996 році Інститут історії України НАН України видав брошуру "Про голод на Україні 1946–1947: Матеріали та документи"².

Збірник спогадів "Голод 1946–1947 років в Україні" від Національного музею історії України у Другій світовій війні є важливим джерелом для вивчення голоду 1946–1947 років. Це збірник спогадів, який був опублікований у 2016 році та містить 57 спогадів людей з семи областей України: Вінницької, Київської, Одеської, Сумської, Харківської, Черкаської та Чернігівської. Документ пропонує унікальні свідчення, які раніше не були доступні науковцям. Ці спогади надають особистий погляд на події того часу, дозволяючи відчувати переживання людей, які пройшли через голод. Вони включають емоційні та вражаючі історії, що відображають різні аспекти життя під час голоду. До спогадів додаються фотографії та фотодокументи з архівів родин, а також документи, радянська пропаганда та інші матеріали з фондів музею, вітчизняних архівів і персонального архіву Михайла Гича.³

Федір Винокуров і Роман Подкур у книзі "Голод 1932–33, 1946–47. Вінницька область: Документи і матеріали"⁴ представили 47 документів, які

¹ Портрет темряви: Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. Кн. перша. – С.54

² Веселова О.М., Панченко П.П. Ще одна трагічна сторінка історії України. Український історичний журнал. Київ, 1995. № 6. С. 112–123.

³ 1946 – 1947. Голод в Україні. Збірник спогадів / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. – К., 2016. – 128 с.: іл. URL:

https://warmuseum.kyiv.ua/ua/other_projects/golod/Final_Golod_Sait.pdf (25.05.24)

⁴ Голод 1932–33, 1946–47. Вінницька область: Документи і матеріали / Авт.-упоряд. Ф.А.Винокурова, Р.Ю.Подкур. – Вінниця, 1998. – С.164–199.

охоплюють найголовніші питання проблеми голоду на Вінниччині. Вони показали, як влада намагалася замовчувати голод та якими методами здійснювала хлібозаготівлі.

Дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. У вступі обґрунтовується актуальність теми, визначаються об'єкт, предмет, мета та завдання дослідження, а також методологічні засади, наукова новизна роботи та огляд джерел і літератури. Перший розділ присвячений аналізу передумов і причин післявоєнного голоду 1946–1947 років в УРСР, включаючи політичні, економічні та соціальні фактори. Другий розділ охоплює прояви та наслідки голоду, вплив на демографічну ситуацію та соціально-економічний розвиток, а також аналіз політики радянської влади щодо подолання голоду. У висновках підсумовуються основні результати дослідження, а додатки містять додаткові матеріали, що ілюструють тему.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРОЯВИ ПІСЛЯВОЄННОГО ГОЛОДУ

1.1. СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Друга світова стала особливою сторінкою минулого українського народу. Вони не просто розділили історію радянського суспільства на довоєнний і післявоєнний час, а й перекроїли незліченну кількість людських доль, примусили переглянути систему попередніх цінностей, відмовитись від ілюзій минулого і навчитися жити за новими законами.

Після війни Україна зазнала радикальних змін. Кордони значно розширилися, політична та економічна вага в СРСР зросла, а склад населення зазнав докорінних змін. Найважливіше, всі українці вперше за багато століть опинилися в межах однієї держави. У цей період як українське суспільство, так і радянський режим намагалися пристосуватися до цих змін, що стало головною темою повоєнної історії України.

Відновлення сільського господарства після Другої світової війни стало серйозним випробуванням для населення. Людські втрати, руйнування та розграбування економіки країни – усе це наслідки окупації нацистською Німеччиною.

Матеріальні ресурси багатьох радгоспів та колгоспів, які на початку німецько-радянської війни в 1941 році не вдалося евакуювати на схід, були знищені шляхом підпалів або розграбовані нацистськими окупантами¹. Було зруйновано майже 700 українських міст і 28 тисяч сіл, вивезено 550 промислових підприємств, незліченну кількість історичних цінностей. Україна в результаті Другої світової війни зазнала матеріальних втрат у розмірі понад 45% від збитку усього СРСР². Крім того, нестача сільськогосподарських машин і коней призвела до того, що обробка земельних

---

¹ Андрухів І. Голод 1946–1947 рр. у західних областях (на матеріалах Станіславської області). Крaєзнавство. Івано-Франківськ, 2010. № 4. С. 161–169.

² Дорошенко Д. Нариси історії України. - К., 1991. - Т. 1-2.

ділянок колгоспниками здійснювалася за допомогою рогатої худоби¹. Нерідко траплялися випадки, коли жінки впрягалися в борони і самотійно обробляли землю². Відчувався гострий дефіцит палива, техніки, робочої сили, кормів та продуктів харчування для сільського населення. Втрати в людях були величезні. Якщо до початку радянсько-німецької війни на території України проживали близько 42 млн чоловік, то у момент її закінчення тут залишалося лише 27,5 млн жителів. Приблизно 14,5 млн чоловік загинули в боях, німецьких і радянських концтаборах, були депортовані, евакуйовані або втекли за кордон. В цілому за роки другої світової війни Україна втратила більше 19% свого населення³. Як наслідок у післявоєнних зруйнованих селах спостерігався спад робочої сили. Велика кількість молодого населення загинула під час війни, а частина тих, що вижили, утримувалася в Радянській армії навіть після завершення бойових дій через затримки з демобілізацією. У цих умовах жінки стали основною рушійною силою в сільському господарстві, їх частка у 1946 році становила близько 80%⁴. Значною мірою використовувалася праця неповнолітніх. Так, у 1947 році в колективних господарствах працювало 791,7 тисяч неповнолітніх віком від 12 до 16 років. Загальна потреба в робочій силі в радгоспах та колгоспах України становила 521,6 тисяч осіб⁵.

Великою проблемою залишалася замінованість територій. У 1946 році площі посіву становили лише 76,1% довоєнного рівня. Земля, розорана окопами та пошкоджена снарядами, заросла бур'янами. Українська Радянська Соціалістична Республіка змогла продати державі зерна на третину менше, ніж до війни. До кінця 1944 року посівні площі були відновлені на 65%. У 1944

¹ Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали. Київ; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 1996. 376 с.

² Веселова О.М. Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні. Український історичний журнал. Київ, 2006. № 6. С. 98–124.

³ Лисенко О. Якими були людські втрати України в роки Другої світової війни? // Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками / Відп. ред. В. Смолій. — К.: НАН України. Ін-т історії України, 2022. — Кн. 2. — С. 898—904.

⁴ Веселова О.М. Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні. Український історичний журнал. Київ, 2006. № 6. С. 98–124.

⁵ Шаповал, Юрій. Голодомор 1946–1947 рр. в Україні: соціально-економічні аспекти. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2010. С.240.

році хлібороби зібрали з кожного гектара по 10,8 центнерів зерна, що порівняно з 14,6 центнерів у 1940 році. Це дозволило виконати державний план хлібозаготівель на 100,3%, а план здачі у фонд Червоної армії - на 171,1%¹.

Щодо селян, то у 1946 році український колгоспник отримував у середньому близько 1 кг зерна за трудовень. Крім хліба, за трудовні селянам також видавали гроші, які становили відповідно 1,0; 1,2; 1,6 крб². Ситуація ускладнилася вже в середині 1946 року, коли малосніжна зима змінилася найсильнішою за останні 60 років посухою навесні та влітку. Врожай ярової та озимої пшениці майже повністю загинув³. Але природні катаклізми вплинули на різні території по-різному. Наприклад, у західних і центральних областях республіки врожай був зібраний, хоча й не дуже добрий, тоді як східні та південні регіони постраждали від посухи значно більше. Якби органи влади розумно розподілили зібраний врожай, можна було б запобігти катастрофічним наслідкам і забезпечити населення продуктами харчування.

Кризова ситуація в сільському господарстві УРСР вимагала докорінних змін в аграрній політиці більшовицької партії та негайної допомоги з боку уряду СРСР. Ставлячи за мету передусім відновлення зруйнованого війною промислового комплексу та великої індустрії, правляча влада спрямувала на ці цілі більшу частину фінансових ресурсів і людської сили, фактично забувши про аграрний сектор і залишивши селян на самовиживання.

Відповідно до сталінського керівництва, сільське господарство повинно було фінансувати розвиток промисловості, сплачуючи своєрідну "зверхданину". Селянство не лише сплачувало звичайні податки, прямі й непрямі, але й переплачувало за промислові товари. Сільське господарство недоотримувало доходи через низькі ціни на сільськогосподарську продукцію.

¹ Українське село під час голоду 1946–1947 рр. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип.5. Київ, 2000. С. 306–318.

² Гончар, О. І. "Сільське господарство України в післявоєнний період (1945-1953)". Київ: Видавництво "Наукова думка", 2006.

³ Голод в Україні. Збірник спогадів / Ред. кол.: М. М. Гич, І. П. Ковальчук, Л. В. Легасова, Л. В. Рибченко; упоряд.: Т. О. Куцаєва, Л. В. Рибченко. Київ, 2016. 128 с.

Колгоспники були відсторонені від виробництва засобів виробництва, власності та розподілу виготовленої ними продукції. Продукція, вироблена колгоспниками, не закуповувалася владою, а вилучалася за принципом продрозкладки. Між селом та містом існував нееквівалентний обмін, так звані "ножиці цін", що діяли на користь промислової продукції. Данина, яку Йосип Сталін називав тимчасовою, зберігалася і після війни, причому її розміри тільки зростали. Диктатор Й. Сталін вважав, що сільське населення живе достатньо заможнo, і як зазначив М. Хрущов у своїй закритій доповіді на XX з'їзді КПРС у 1956 році, «продавши лише одну курку, колгоспник зможе повністю розрахуватися з податками перед державою»¹. Сталін запропонував збільшити податок на колгоспників та колгоспи ще на 40 мільярдів рублів.

Основним засобом існування селян залишалися підсобні господарства, однак умови для їх розвитку були несприятливими. Сільськогосподарський податок надмірно обтяжував селянство.

Вирощування овочів, утримання садів, виноградників, птиці та худоби було вкрай не вигідним. Наприклад, податок на городні культури був у 7,5 рази вищий, ніж на зернові; оподатковувались також фруктові дерева, ягідні кущі тощо. Це ще більше погіршувало тяжке становище селян. У вищих ешелонах влади це пояснювали необхідністю змусити селян витрачати більшу частину свого часу на так зване "громадське" господарство, тобто на роботу в колгоспах. Зберігалися встановлені ще до війни обмеження на пересування колгоспників; на них не поширювалося пенсійне забезпечення та виплати за тимчасову непрацездатність².

Однак керівництво Радянського Союзу не вжило рішучих заходів у цьому напрямку. Під тиском Кремля уряд УРСР та ЦК КП(б)У планували здійснити у 1946 році форсоване збільшення посівних площ, підвищення

---

¹ .Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Голод на Україні 1946–1947рр. Український історичний журнал. Київ, 1990. № 8. С. 14–32

² Голос колгоспника. – 1946. – 18 липня. – № 63

врожайності та хлібозаготівель¹. Адміністративно-командне керівництво регламентувало, як, де і коли проводити сільськогосподарські роботи, визначало їх технологію. У постанові ЦК ВКП(б) про агітаційно-пропагандистську роботу у зв'язку з прийняттям 27 березня 1946 р. закону про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР на 1946-1950 роки підкреслювалося, що партійні організації на селі зобов'язані боротися за успішне та високоякісне проведення всіх сільськогосподарських робіт 1946 р., за підвищення врожайності та продуктивності тваринництва в кожному колгоспі, радгоспі, районі, області. Для постійного контролю над колгоспами, при союзному уряді 8 жовтня 1946 року було створено Раду у справах колгоспів, яку очолив заступник голови Ради Міністрів СРСР А. Андрєєв.

Незважаючи на постійні звернення секретарів обласних комітетів з проханням про зменшення планових завдань хлібозаготівель, уряд республіки під керівництвом М. Хрущова не лише наполягав на виконанні завищених норм, але й вимагав від колгоспів повернення боргів за минулі роки. У липні 1946 року план хлібозаготівель було збільшено з 340 до 360 мільйонів пудів. На 20 жовтня 1946 року план хлібозаготівель був виконаний лише на 52,4%². Перевірки на місцях виявили численні факти засипання товарного хліба до посівних фондів, затримки зерна на колгоспних складах під різними приводами. Через низьку врожайність багато голів колгоспів видавали селянам як аванс на трудові частину зібраного зерна, а частину врожаю відкладали на насіння. У доповідних записках та директивах наголошувалося, що члени колгоспів гальмують процес збирання пшениці та обробки зерна, нібито з "шкідливих" намірів проводять неякісний обмолот і приховують зерно³. У цей період посилювалося кримінальне переслідування "розкрадачів

¹ 4. Сторінки історії України ХХ ст. : посібник для вчителя / [за ред. С.В. Кульчицького ; упорядкув. В.П. Шевчук, А.А. Чуб, Н.А. Дехтярова]. – К. : Освіта, 1992. – 336 с.

² Україна в 40-80-х роках. Голод 1946-1947 рр., його причини, масштаби і наслідки. Демографічне становище. Рівень життя та побут населення у повоєнний час [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrhistory.com.ua>. (дата звернення 26.05.2024)

³ Голос колгоспника. – 1946. – 25 липня. – № 65.

хліба", які згідно зі ст. 131 Конституції СРСР 1936 р. кваліфікувалися як "вороги народу"¹.

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. "Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві й ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя" (який був продубльований 20 березня 1948 р. Законом Ради Міністрів УРСР)², здійснювалося виселення жителів сіл у віддалені райони СРСР. Фактично цей указ був спрямований на зведення рахунків з непокірними колгоспниками або на покарання тих, хто більше працював на присадибних ділянках, рятуючи власні родини від недоїдання. Загалом, за період з лютого по червень 1948 р. з українських сіл у віддалені райони СРСР було виселено 11 439 осіб³.

Незважаючи на суворі каральні заходи, в колгоспах і радгоспах України було вилучено лише 60% запланованого для заготівлі зерна, при цьому навіть посівний фонд було використано. Здача хліба до державного фонду відбувалася вкрай напружено. Практично в усіх колгоспах Житомирської області зафіксовано грубі порушення статуту сільськогосподарської артілі. Для прискорення та підвищення ефективності здачі зерна, керівні органи держави запровадили п'ятиденні плани хлібоздачі. Крім того, для покращення показників було введено одноденні плани виконання, що стало найефективнішим способом вилучення зерна у населення.

Сучасні українські історики дійшли висновку, що після війни сільське населення, як і в попередні роки, залишалося найбільш пригнобленим прошарком радянського суспільства. Загальний стан селян залежав від ворожого ставлення правлячої верхівки до кооперативного господарювання,

¹ О. М. Мироненко, І. Б. Усенко. Конституція СРСР 1936 [Архівовано 17 серпня 2016 у Wayback Machine.] // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2009. — Т. 5 : Кон — Кю. — С. 89. (дата звернення 26.05.2024)

² Конституція СРСР: Тексти основних законів Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Київ: Політвидав УРСР, 1976. 450 с.

³ Кульчицький, Станіслав. Голодомор 1932-1933 років в Україні як геноцид: мовою документів, очима істориків. Київ: Видавництво ім. О. Теліги, 2008. 568 с.

яке сприймалося як щось «неважливе» і «непередбачуване» у соціалістичній формі власності.

Таким чином, продуктивність аграрного сектора в післявоєнний період залишалася низькою. Незважаючи на те, що колгоспи володіли основною частиною основних фондів аграрного сектора, головну частину сільськогосподарської продукції виробляли особисті селянські господарства. Колгоспи домінували лише у виробництві зерна і технічних культур, що було характерним як для СРСР в цілому, так і для України.

У всіх регіонах України (за винятком Кам'янець-Подільської та Житомирської областей) спостерігалось скорочення чисельності господарств колгоспників, що пояснюється міграцією селян до міст через вербування, а також поверненням значної кількості переселенців із західних областей, які прибули під час війни.

Перші післявоєнні роки характеризувалися прагненням відновити довоєнні оброблювані площі. Керівництво України за вказівками центру приймало економічно необґрунтовані плани, спрямовані на відновлення довоєнних посівних площ з низькою агротехнікою. У 1946 році планувалося засіяти 80% довоєнних площ, фактично було засіяно 77,2%. Цю різницю можна пояснити загибеллю озимих посівів у 1945-1946 роках. Колгоспи і радгоспи УРСР у 1946 році розширили посівні площі порівняно з 1945 роком на 149,8 тисяч гектарів. Планувалося отримання вищого врожаю, ніж у попередньому році. І хоча уряд республіки виступав проти подальшого форсованого розширення площ посівів, прагнучи їх зменшення, однак змушений був виконувати накази центру.

Таким чином, причини кризових явищ у сільському господарстві в перші післявоєнні роки, які призвели до жахливих подій голодомору в Радянській Україні 1946–1947 років, значною мірою були пов'язані з волюнтаристськими діями партійно-тоталітарної системи. Україна перетворилася на величезне поле битви з голодними та зuboжilими селянами

за виконання "першої заповіді держави", якою у наскрізь ідеологізованому радянському суспільстві називали хлібозаготівлі.

1.2. ПОЛІТИЧНІ РІШЕННЯ ТА ПРИЧИНИ, ЩО ВПЛИНУЛИ НА РОЗВИТОК ГОЛОДУ

При вивченні голоду 1946–1947 років виникає потреба чітко визначити його причини. Згідно з більшістю документів і свідчень, причини цього голоду були багатогранними і взаємопов'язаними. Серед основних факторів можна виділити посуху та неврожай, значне ослаблення продуктивних сил у сільському господарстві через наслідки війни та окупації, завищені плани хлібозаготівель, максимальне вилучення продукції з колгоспів і експорт зерна.

Повоєнний голод 1946–1947 років на радянській Україні був результатом низки політичних рішень, прийнятих керівництвом СРСР. Однією з головних причин стала жорстка централізована економічна політика радянського уряду, яка не враховувала потреби та можливості регіонів, особливо тих, що постраждали внаслідок Другої світової війни. Замість того, щоб залишити достатньо продуктів для місцевого населення, керівництво вирішило збільшити експорт сільськогосподарської продукції, що спричинило дефіцит харчів у самій Україні.

Одним із ключових аспектів, який вплинув на розвиток голоду, була оцінка ситуації в економіці повоєнного села вищим державно-партійним керівництвом СРСР, зокрема Й. Сталіним та його найближчим оточенням. Сталін рідко полишав межі столиці, приймаючи рішення на основі інформації, отриманої з доповідних записок підлеглих, преси та кінофільмів. Це уявлення про події було обмеженим і часто формувалося через марксистську доктрину та власний досвід дореволюційного періоду і громадянської війни¹.

---

¹ Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України; Інститут історії України НАН України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Національний університет «КиєвоМогилянська академія». – К., 2013. – 364 с. URL: <http://history.org.ua/liberua/978-966-02-7025-1/978-966-02-7025-1.pdf> (дата звернення: 12.05.24)

Ще однією проблемою була практика направлення на місця представників ЦК з інспекторськими цілями. Ці представники прибували з конкретними директивами від керівництва, оцінюючи ситуацію на місцях через призму цих директив і підлаштовуючи свої висновки під заздалегідь сформовану позицію Центру. Як результат, інформація, яку надавали представники вищих партійних органів, часто лише підтверджувала існуючі упередження керівництва щодо села.

Прикладом цього є доповідна записка інспектора сільгоспвідділу ЦК ВКП(б) К. Маханька від 16 січня 1946 року на ім'я Г. Маленкова¹. Вона містила 11 сторінок негативного висвітлення ситуації з виконанням плану хлібозаготівель у Дніпропетровській області, де колгоспи звинувачувалися у відсутності належного сумління до своїх обов'язків і навмисному стримуванні хлібозаготівель в очікуванні знижок і льгот після закінчення війни. Ця доповідь ілюструє, як інформація з місць могла бути спотвореною, щоб відповідати попередньо сформованим поглядам керівництва, що вплинуло на прийняття неадекватних рішень, які лише погіршували ситуацію.

Оцінка вищого партійного керівництва СРСР, що базувалася на інформації, отриманій від представників структур ЦК ВКП(б), які ігнорували реалії життя села, сприяла формуванню хибних уявлень про стан економіки українського повоєнного села. Внаслідок цього керівництво вважало, що Україна здатна забезпечити підвищені плани хлібоздачі, але українські селяни не прагнуть ці плани виконувати. Така помилкова оцінка стала додатковим чинником, що негативно вплинув на соціально-економічну ситуацію в республіці у 1946–1947 роках, спричинивши штучний голод і загибель багатьох жителів.

---

¹ Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України; Інститут історії України НАН України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2013. – 364 с. URL: <http://history.org.ua/liberua/978-966-02-7025-1/978-966-02-7025-1.pdf> (дата звернення: 12.05.24)

Політика хлібозаготівель, яка передбачала вилучення значної частини врожаю для державних потреб, також зіграла важливу роль у розвитку голоду. Восени 1946 року, незважаючи на погані погодні умови та неврожай, плани хлібозаготівель не були скориговані, що призвело до вилучення майже всього врожаю. Селяни залишилися без необхідного мінімуму продуктів для виживання.

Не зважаючи на численні звернення місцевих керівників з проханням знизити плани хлібозаготівель, керівництво республіки, очолюване Микитою Хрущовим, продовжувало наполягати на виконанні нереалістичних планів. У липні 1946 року план хлібозаготівель був збільшений з 340 до 360 мільйонів пудів, що ще більше ускладнило ситуацію. До жовтня того ж року план був виконаний лише наполовину. Перевірки на місцях виявили факти приховування зерна та затримки його на колгоспних складах.

Через низький врожай, багато голів колгоспів видавали зерно селянам як аванс на трудові, а частину врожаю залишали для посівів наступного року. У доповідних записках наголошувалося, що селяни навмисно уповільнюють збирання врожаю та обробку зерна, що призводило до застосування надзвичайних заходів для виконання планів хлібозаготівель. У сільські райони виїжджали представники найвищих органів влади, суду та прокуратури, щоб забезпечити виконання планів та попередити "антидержавні" дії¹.

Місцеві керівники, такі як голови колгоспів та бригадири, підозрювалися у саботажі, і невиконання планів хлібозаготівель розцінювалося як державний злочин, що часто призводило до кримінальної відповідальності. Наприклад, у Полтавську область була направлена група з

---

¹ Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України; Інститут історії України НАН України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2013. – 364 с. URL: <http://history.org.ua/liberua/978-966-02-7025-1/978-966-02-7025-1.pdf> (дата звернення: 12.05.24)

семи працівників служби юстиції для порушення кримінальних справ проти ненадійних голів колгоспів¹.

У серпні 1946 року фактично було відновлено "Закон про п'ять колосків", який передбачав суворе покарання за збір колосків, залишених після жнив. Цих людей вважали "розкрадачами" соціалістичної власності та "ворогами народу". За лише один місяць листопада 1946 року, понад 2000 селян були жорстоко покарані за збір колосків, а 1800 колгоспників, які голодували, були засуджені до тюремного ув'язнення на терміни від одного до п'яти років².

Податковий характер заготівель залишився незмінним і після війни. Обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції нараховувалися з гектара ріллі (зерно, картопля) або з гектара усіх сільськогосподарських угідь (продукція тваринництва). Це відбувалося без урахування того, що значні площі колгоспів залишалися незасіяними через брак техніки та робочої сили, однак податкові зобов'язання на них накладалися. Норми поставок продукції тваринництва, збільшені в роки війни, залишилися без змін і у 1946 році. Біологічний облік врожаю, що існував з 1939 року до вересневого (1953 року) Пленуму ЦК КПРС, часто значно перевищував фактичну врожайність. Оцінка врожайності проводилася грубо, що призводило до перевищення фактичних показників на 1,52 рази. Такі оцінки не враховували значних втрат під час збору та транспортування продукції³.

Осіб, які намагалися знизити оцінки врожайності, піддавали адміністративним та судовим покаранням. Однак через несприятливі погодні умови весни та літа 1946 року врожайність зернових виявилася значно нижчою за попередні оцінки. У листі до Й. Сталіна від 15 жовтня 1946 року М. Хрущов

¹ Швидкий В.П. Голод 1946–1947 рр. як чинник сплеску девіантних явищ в Україні / В.П. Швидкий // Укр. історич. журн. – 2010. – № 1.

² Україна в 40-80-х роках. Голод 1946-1947 рр., його причини, масштаби і наслідки. Демографічне становище. Рівень життя та побут населення у повоєнний час [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrhistory.com.ua> (дата звернення: 10.05.24)

³ Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. - Київ - Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000.- 270 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Veselova_Oleksandra/Holodomory_v_Ukraini.pdf (дата звернення 25.05.24)

повідомляв, що засуха знизила врожайність хлібів наполовину від первісних оцінок, через що валовий збір зернових культур зменшився на 310 млн пудів¹.

Прохання М. Хрущова до Й. Сталіна про зниження заготівельного плану залишилися без відповіді. Сталін в телеграмі назвав Хрущова "сумнівною особою" і вимагав беззаперечного виконання плану хлібозаготівель. Центр наполягав на проведенні повторних перевірок з метою вилучення всього зерна, записаного у будь-які фонди. Однак через неврожай виконати ці плани було неможливо.

Колгоспи України не отримали відстрочки для погашення заборгованості минулих років із заготівель та натурплати. У липні 1946 року керівництво УРСР отримало телеграму від Й. Сталіна з вимогою збільшити план здачі хліба державі. Сталінське керівництво не тільки не зменшило планових завдань, що вимагали здачі 70% валового збору, але й наполягало на їх повному виконанні.

Для забезпечення виконання цих завдань було направлено уповноважених Міністерства заготівель СРСР, штат яких у 1946 році збільшили з 5 до 11,5 тис. осіб, а чисельність працівників апарату заготівель складала близько 400 тис. осіб². Вони контролювали здачу хліба, супроводжуючи його до станцій, щоб уникнути будь-якого відхилення від плану. Колгоспи здавали все вирощене зерно державі, залишаючись без запасів.

Заготівлі проводилися за принципом продрозкладки, часто вилучаючи не лише продовольче, але й насіннєве зерно та картоплю. Партійно-радянське керівництво республіки домагалося виконання встановлених завдань через жорстокий терор і тиск на колгоспи. Плани хлібозаготівель часто

---

¹ Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. - Київ - Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000.- 270 с.URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Veselova_Oleksandra/Holodomory_v_Ukraini.pdf (дата звернення 25.05.24)

² Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. - Київ - Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000.- 270 с.URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Veselova_Oleksandra/Holodomory_v_Ukraini.pdf (дата звернення 25.05.24)

підвищувалися для окремих областей, районів та колгоспів до 100%, і їх виконання було обов'язковим.

Однак, незважаючи на ідеологічний та репресивний тиск, надходження хліба було дуже повільним. Центр вважав, що невиконання планів пояснюється "несумлінним ставленням" місцевих керівників, що часто призводило до звинувачень у "приховуванні зерна" та "саботажі". Такі терміни використовувалися для виправдання репресій та вилучення колгоспної продукції, що ще більше ускладнювало і без того критичну ситуацію в українському селі.

Ситуацію селян ще більше ускладнювало стягнення грошових податків, що маскувалися під "добровільно"-примусові позики державі. Під ідеологічним, а інколи й фізичним тиском, побоюючись репресій, селяни змушені були платити значні суми за облігації державної позики. Жителі села Соболівка Броварського району Київської області добре пам'ятають ці голодні роки, коли людей викликали до сільради і примушували підписуватися, наприклад, на 1000 карбованців. Поки людина не підписувала, її не відпускали додому, або викликали повторно. Склад уповноважених з підписки на позику і збору позикових внесків затверджувався у ЦК КП(б)У. Облігації позик "на відбудову народного господарства" погашалися лише в 70-80-х роках¹.

Таке явище, як накладення непосильних податків, було типовим для українського села під час голодних років.

Голод в Україні значною мірою спричиняла система розподілу і лімітування хлібних карток, яка існувала, як і під час війни. Велика частина населення не отримувала карток на хліб, їх не вносили до списків на отримання пайків. Ліміти пайкового постачання для областей були надто мізерними і визначалися партійно-державним керівництвом у Москві, а партійні органи УРСР доводили їх до областей за рознарядкою.

---

¹ Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. - Київ - Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000.- 270 с.URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Veselova_Oleksandra/Holodomory_v_Ukraini.pdf (дата звернення 25.05.24)

Однією з основних причин поширення масового голоду було зняття з 1 жовтня 1946 року з пайкового постачання хлібом за картками жителів сільської місцевості, робітників і службовців радгоспів, промислових підприємств невеликих міст і робітничих селищ, а також їхніх дітей та утриманців. Це рішення було ухвалене на підставі постанов Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1946 року "Про економію у витрачаннях хліба", "Про додаткові заходи з економії і витрачання хліба й посилення контролю за роботою Міністерства торгівлі та його органів" і від 25 жовтня 1946 року "Про заходи з посилення контролю обкомів, крайкомів і ЦК Компартій союзних республік за роботою органів Міністерства торгівлі на місцях". У результаті цих постанов, забезпечення хлібом зменшилося на 30%, зокрема в Україні без хлібного пайку залишилися 3 млн 634,5 тис. людей, з них - 2 млн 892,1 тис. сільських мешканців¹.

У жовтні 1946 року пайкове постачання у містах забезпечувалося для 8 млн 868 тис. людей, тоді як у селах - лише для 700 тис². Уряд і партія спрямовували місцеве керівництво на використання регіональних ресурсів, але ті вже були вичерпані. Терміни "економія по контингенту", "економія по хлібу", "економія по дітях" відображали безжальність політики, яка не зважала на здоров'я і життя людей.

До ЦК КП(б)У та Ради Міністрів УРСР надходила маса обурених листів і прохань від секретарів обкомів партії, голів облвиконкомів, керівників підприємств, установ, навчальних закладів, колгоспів та окремих громадян про повернення сільського населення на централізоване пайкове постачання. Проте ці звернення залишалися без відповіді.

¹ Веселова О.М. ГОЛОД 1946–1947 РОКІВ В УРСР [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2004. - 688 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Golod_1946_1947 (останній перегляд: 23.05.2024)

² Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. - Київ - Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000.- 270 с.URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Veselova_Oleksandra/Holodomory_v_Ukraini.pdf (дата звернення 25.05.24)

Колгоспники були повністю залежні від свого господарства, обкладеного надмірними податками. В другій половині 1946 року з карткового постачання зняли також сільську інтелігенцію – вчителів, лікарів, інвалідів війни. За хліб із різними домішками, який люди отримували за картками, потрібно було платити гроші, але й такого хліба не вистачало для всіх.

Влада вдвічі підвищила пайкові ціни на хліб у державній торгівлі з початку вересня 1946 року: 1 кг житнього хліба коштував 3 крб. 40 коп., пшеничного – 5 крб¹. Постачання хлібом міст було нестабільним, а багатодітні сім'ї загиблих на фронті годувальників не мали коштів для купівлі хліба за картками. Багато колгоспників та сільських жителів страждали від тяжкого голоду.

Зневага радянської влади до хліборобів, яка супроводжувалася неврожаями та невиконанням колгоспами нереалістичних хлібозаготівельних планів, призвела до мізерної оплати за трудовні. У 1946 році колгоспникам України нараховували в середньому по 257 грамів зерна та 64 копійки за трудовень (для порівняння, по СРСР ці цифри становили 520 грамів і 90 копійок відповідно). У багатьох колгоспах ці показники були ще нижчими: 365 колгоспів взагалі не видавали зерна, а 2767 колгоспів не виплачували грошей. У багатьох місцях оплата трудовнів була суто формальною або взагалі не проводилася. Колгоспники, які виробляли багато трудовнів, голодували разом зі своїми дітьми, часто вдовами та дітьми загиблих фронтовиків, а також сім'ями інвалідів війни.

У більшості колгоспів хліб на трудовні видавався лише в рахунок 15% зданого у держпоставку за умови виконання плану хлібозаготівель². У багатьох колгоспах не видавали колгоспникам картоплю, овочі, сіно та солому для годівлі худоби. Спроби місцевих партійних і радянських службовців, голів

¹ Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. - Київ - Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000.- 270 с.URL:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Veselova_Oleksandra/Holodomory_v_Ukraini.pdf (дата звернення 25.05.24)

² Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. - Київ - Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000.- 270 с.URL:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Veselova_Oleksandra/Holodomory_v_Ukraini.pdf (дата звернення 25.05.24)

колгоспів залишати частку зерна для потреб господарств і видавати колгоспникам зерно на трудодні до виконання плану держзаготівель часто розглядалися як "саботаж хлібозаготівель" та "антидержавна діяльність". "Винні" притягувалися до суворої відповідальності, багато партійних і радянських районних працівників та голів колгоспів були звільнені з роботи і віддані під суд.

Завдяки спогадам Бориса Кульчицького з села Озерянка Вінницької області ми можемо побачити, що колгоспи видавали найгірший зароблений продовольства, якого навіть не вистачало на життя: "...Пішов я в школу осінню 1947 р., бо під час і після війни не вчився. До цього працював у колгоспі. Отож я пішов у школу, повертаюся, а мама мені каже: «Приходили з колгоспу, сказали, щоб ти прийшов, одержав зароблене». Як вона мені сказала, щоби я пішов отримати зароблене, то я виріс, я відчув себе хазяїном, людиною. Це ж треба, щоб прийшли мені спеціально сказати. То я собі думаю, де б мені взяти ту теліжку, щоб привезти все, бо ж грошми не давали, натурою можна було ті грами отримати. Ну, думаю, з теліжкою – потім, возиком поїду, візьму те зароблене. Спочатку піду дізнаюся, що там і як, а потім уже буду за возика думати, де його дістати. Приходжу в комору до комірника, то приміщення було таке – клуня, а в ній зерно всяке в засіках. Я прийшов із мішком на всякий випадок. Комірник каже: «О, прийшов. Давай сюди». Підійшов я до засіка, і він таких вісім лопаточок («шуфля» у нас називається) кинув мені вівса. То я їх заробив за рік роботи в колгоспі. Вісім кілограмів вівса, і то радів»¹.

Зовнішні чинники також відігравали важливу роль у формуванні жорстокої політики радянського керівництва під час голоду 1946–1947 років. Після завершення Другої світової війни стосунки між СРСР і колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції стали напруженими, що призвело до

¹ 1946 – 1947. Голод в Україні. Збірник спогадів / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. – К., 2016. – 128 с.: іл. URL: https://warmuseum.kyiv.ua/ua/other_projects/golod/Final_Golod_Sait.pdf (25.05.24)

початку "холодної війни". У цей період обидва табори намагалися розширити свій вплив на країни Західної Європи.

СРСР активно експортував значну кількість зерна до країн соціалістичного табору, таких як Чехословаччина, Польща, Східна Німеччина та Болгарія. Протягом 1946–1947 років з Радянського Союзу було вивезено близько 2,5 мільйонів тонн пшениці. Ці експортні поставки мали на меті зміцнення політичних та економічних зв'язків з цими країнами, що було критично важливо для Радянського Союзу в умовах протистояння із західними державами¹. Архівні документи свідчать про масове вивезення зерна та овочів з України в період 1946–1947 років. Україна виступала головним постачальником зерна для Ленінграда та овочів для Москви.

Український хліб, який мав би годувати голодуючих українців, Сталін вирішив відправити до Польщі. Відома письменниця В. Василевська, повернувшись з поїздки на батьківщину, розповідала Хрущову, що жителі Варшави були незадоволені радянським урядом, оскільки їм надсилали не лише білий, але й чорний хліб. Василевська зітхала, кажучи, що поляки не знали, що українці, чий хліб вони отримували, в цей час пухли від голоду і навіть вдавалися до канібалізму. Про випадки людоїдства Микита Хрущов знав і визнавав: "Це знали я, Сталін і інші, кому я говорив." Хрущов намагався, щоб ці розповіді не завдали шкоди польсько-радянським відносинам, адже поляки дійсно не знали, що відбувалося в Україні.

Коли Хрущову почали дорікати тим, що Радянський Союз закуповував хліб на Заході, тоді як при Сталіні його вивозили за кордон, він відповів на червневому пленумі ЦК у 1963 році: "При Сталіні і Молотові ми вивозили хліб за кордон, а радянські люди пухли і вмирали з голоду."²

¹ Андрухів І. Голод 1946–1947 рр. у західних областях (на матеріалах Станіславської області). Краків: Івано-Франківськ, 2010. № 4. С. 161–169.

² Империя Кремля: Советский тип колониализма. — Garmisch-Partenkirchen: Prometheus-Verlag, 1988—425 с. <http://aej.org.ua/history/1094.html> (дата звернення: 23.05.24)

Вивезення таких значних обсягів зерна відбувалося на фоні серйозного голоду в Україні та інших регіонах СРСР. Це демонструє, що політичні пріоритети радянського керівництва часто переважали над потребами власного населення, що призвело до подальшого загострення гуманітарної кризи. Така політика була спрямована на зміцнення міжнародних позицій СРСР, але водночас вона спричинила страждання мільйонів радянських громадян, які залишалися без необхідного продовольства.

Аналіз політичних рішень та дій радянського керівництва показує, що голод 1946–1947 років в Українській РСР був наслідком не лише природних факторів, але й свідомих дій влади. Систематичне вилучення зерна з сіл, незважаючи на низьку врожайність, і нереалістичні плани хлібозаготівель значно погіршували ситуацію. Ці дії супроводжувалися жорстоким адміністративним і судовим тиском на селян, які вважалися "головними винуватцями" продовольчих труднощів через їх "дрібнобуржуазні" настрої.

Такі дії не можуть бути виправдані жодними політичними міркуваннями. Вони показують, наскільки важливою є прозорість і підзвітність влади перед народом. Голод 1946-1947 років в Україні є трагічним нагадуванням про необхідність захисту прав і гідності кожної людини, особливо в умовах кризи.

Відсутність соціального забезпечення для колгоспників, включаючи пенсійне забезпечення і паспорти, які обмежували їх пересування, перетворювали селян на кріпаків у тогочасному суспільстві. Система податків і примусових позик, що накладалися на селянські господарства, призводила до вирубування садів і вирізання худоби через неспроможність сплатити ці податки. Таким чином, селяни втрачали останні засоби для виживання.

Невидача заробленого хліба на трудодні і виключення значної частини сільського населення з пайкового постачання хлібом ще більше погіршували ситуацію. Попри численні звернення до влади про зменшення заготівельних планів, ці прохання залишалися без відповіді. Жорсткий контроль за

виконанням планів хлібозаготівель і суворі покарання за їх невиконання створювали нестерпні умови для життя селян.

Таким чином, голод 1946–1947 років був не лише наслідком природних умов, але й результатом свідомої політики радянської влади, яка використовувала селян як "гвинтики" у своїй тоталітарній машині, безжально експлуатуючи їх для досягнення власних економічних і політичних цілей. Репресивні заходи, ігнорування потреб селян і жорсткі плани хлібозаготівель спричинили масовий голод, що призвів до значних людських втрат і глибоких соціальних потрясінь.

1.3. ПРОЯВИ ГОЛОДУ

Голод 1946-1947 років в Українській РСР став трагічним явищем в історії, яке мало руйнівні наслідки для всіх верств населення. Це був не просто період масового голодування, а епоха, яка глибоко вразила кожен аспект життя українського суспільства. Природні катаклізми, такі як засуха, поєдналися з жорстокою політикою радянського керівництва, спрямованою на вилучення максимальних обсягів зерна та інших продуктів, що значно погіршило становище селян. Вивчення проявів голоду дозволяє глибше зрозуміти масштаби трагедії та її вплив на фізичний, економічний, соціальний, морально-психологічний і політичний стан українського суспільства.

Географія голоду 1946-1947 років охоплювала майже всю територію Української РСР. Люди страждали по всій Україні, однак найбільше постраждали жителі південних областей, зокрема Ізмаїльської, Одеської, Херсонської, Миколаївської, Запорізької та Дніпропетровської. Голод страшними обіймами охопив населення Подніпров'я, включаючи хлібородні області Полтавщини, Черкащини, Київщини, Чернігівщини та Кіровоградщини¹. Дуже тяжко постраждали від голоду мешканці сіл та міст Чернівецької, Вінницької, Кам'янець-Подільської, Сталінської (сучасний

---

¹ Соловка Л.М. Голодомор 1946–1947 рр. на Прикарпатті . Книга Скорботи, Пам'яті і Шани України. Голод на Прикарпатті (1946–1947рр.). Івано-Франківськ : Місто НВ, 2016. С. 6–14.

Донецьк), Ворошиловградської (сучасний Луганськ), Харківської, Сумської та Житомирської областей.

Західні області України зазнали дещо менших втрат від голоду завдяки кращим урожаям, меншій кількості колективізованих господарств та опору з боку загонів УПА, які перешкоджали вивезенню зерна. Однак і там населення страждало через насильницьку колективізацію та репресії. Особливо сильний голод охопив Чернівецьку область, а також села та міста Станіславської області (сучасна Івано-Франківська область). Західна Україна відіграла важливу роль у рятуванні сотень тисяч людей від голодної смерті, забезпечуючи продовольчу допомогу.

Голод охопив і деякі регіони Російської РФСР, а також Молдавію, але найтяжче він уразив саме Україну. Масштаб післявоєнного голоду був у рази меншим порівняно з минулим голодомором, але страждання і смерть людей були такими ж. Життя кожної людини є безцінним, і ці жахливі події залишили глибокий слід у пам'яті народу.

Навесні 1946 року мешканці сіл почали відчувати гострий брак продовольства, оскільки за виконані трудові майже не отримували зерна. Про свою скруту та біди селяни писали в листах, зокрема, до родичів, що служили в армії. В цих листах повідомлялося про примусову позику державі, відбирання продуктів, худоби, речей, а також масове опухання та смертність від голоду. Один із таких листів, написаний колгоспниками села Попелюхи Піщанського району Вінницької області у червні, було направлено до секретаря ЦК КП(б) України Микити Хрущова. У листі вони зверталися до нього як до "батька" і "заступника", сподіваючись на його допомогу та підтримку: «Никита Сергеевич, ...люди наши с голоду мрут, ...у нас сил уже не хватает, а из области нас никто не слышит, ...колхозу все равно, как ни работай, а гарантии нет, что получишь. ...В газетах пишут, что все хорошо, а где это хорошо, а у нас все плохо... Люди все изменились – худые, черные,

злые, говорят, что теперь правды нет, но правда должна быть...»¹. Незважаючи на очевидне погіршення умов життя та наближення голоду, деякі селяни все ж зберігали надію на те, що центральна влада втрутиться і покращить їх становище. Вони вірили, що керівництво країни, яке вони вважали своїми захисниками, зрештою почує їхні скарги і знайде спосіб подолати ці жахливі обставини.

Деяка частина населення, вважаючи, що причини голоду криються в некомпетентності місцевих можновладців, зверталася із проханням про допомогу до органів КП(б)У, ВКП(б) та особисто до керівників республіки чи держави. Із посиленням голоду в наступні місяці висловлювання людей у листах ставали дедалі гострішими. Серед населення, і не лише сільського, наростало розчарування політикою ЦК ВКП(б), і прийшло розуміння, що від радянської влади, за яку вони боролися на фронтах війни, не надійде ніякої допомоги.

Більш дієвою реакцією людей на нестачу продовольства та голод став масовий виїзд населення з районів, які страждали від посухи, до Західної України за сільськогосподарськими продуктами. Цей процес розпочався ще в лютому 1946 року, а влітку набув загрозливих масштабів для влади. Населення з Харківської, Дніпропетровської, Херсонської, Полтавської, Вінницької та інших областей України, а також із ряду областей Білорусії й Росії переїжджало з села в село західного регіону, який не був колективізований. Там люди розповідали правду про становище в колгоспах, голод і невиплати за виконані трудовні, що значно заважало проведенню агітації «переваг» колгоспного ладу.

Деякі з приїжджих тимчасово наймалися на роботу за харчі, інші залишалися назавжди, але більшість поверталися додому після двох-трьох місяців, скупивши за гроші чи обмінявши за речі хліб, крупу, картоплю та інші

---

¹ Рабенчук О. Соціальні настрої та поведінка населення України в період голоду 1946-1947 рр. // Український історичний журнал. – 2006. – №4. – С. 87-100.

продукти. Серед них, звісно, була і категорія людей, які їздили не з крайньої потреби, а з метою перепродажу цих продуктів на місцевих ринках. Ця діяльність привертала особливу увагу влади.

Для протидії напливу населення в Західну Україну керівництво республіки вживало заходи, спрямовані не на усунення причин масового виїзду за продуктами, тобто голоду, а лише на зменшення потоку людей та ліквідацію шкоди, яку завдавали приїжджі авторитету радянської влади в західному регіоні. 31 липня 1946 року Рада міністрів УРСР заборонила продаж хліба на базарах колгоспами, колгоспниками та одноосібниками до виконання плану хлібоздачі державі із врожаю 1945-1946 років.

Для боротьби з незаконним перевезенням хліба залізницею органи транспортної міліції УРСР почали організовувати на великих залізничних станціях спеціальні загороджувальні загани, які не дозволяли продавати і купувати на базарах зерно і борошно. Крім цього, райкомам КП(б)У було дано вказівки посилювати масово-політичну роботу серед селян, щоб «нездорові висловлювання окремих приїжджих осіб негативно не впливали на морально-політичний стан колгоспників і селян». Органам МДБ і МВС доручалося арештовувати і судити людей, які поширювали антирадянські та «наклепницькі» розмови проти колгоспного ладу¹.

У той час, як частина населення їхала за продуктами і поверталася, інша намагалася врятуватися від голоду втечею з села. Поодинокі або цілими сім'ями селяни залишали свої домівки і прямували у міста чи менш постраждалі від засухи райони. За даними Міністерства сільського господарства УРСР, з 1 січня 1946 року по 1 січня 1947 року кількість працездатних жінок і підлітків до 16 років у колгоспах України зменшилася на 283,9 тисячі осіб².

¹ Рабенчук О. Соціальні настрої та поведінка населення України в період голоду 1946-1947 рр. // Український історичний журнал. – 2006. – №4. – С. 87-100.

² Маковійчук І., Пилявець Ю. Голод на Україні у 1946-1947 рр. // Український історичний журнал. – 1990. – №8. – С. 18-29.

Ті, хто не наважувався тікати, але й не бажав помирати від голоду в колгоспах, влаштовувалися працювати на місцевих підприємствах чи установах, які забезпечували своїх робітників продовольчими картками. Однак такий шлях порятунку виявився недалекоглядним, оскільки у вересні 1946 року держава суттєво зменшила кількість осіб, особливо у сільській місцевості, які забезпечувалися пайком.

Щоб запобігти самовільному залишенню колгоспів селянами і повернути тих, хто вже покинув їх, Міністерство сільського господарства УРСР пропонувало Раді міністрів УРСР та ЦК КП(б)У ухвалити постанову про заборону виїзду колгоспників з села та заборону прийняття їх на роботу керівниками підприємств, організацій або установ. Однак, на диво, ці пропозиції не були прийняті, оскільки вважалося, що така постанова суперечитиме положенням сільськогосподарської артілі та Конституції СРСР.

Голод 1946-1947 років спричинив екстремальний стрес для суспільства, завдаючи шкоди як фізичному, так і психологічному здоров'ю населення. У постійній небезпеці, невпевненості у завтрашньому дні та відчаї, поведінка людей зазнавала кардинальних змін, що призводило до руйнації соціальних, правових та моральних норм і цінностей. Одним із найстрашніших проявів цієї руйнації стало залишення батьками своїх дітей. Часто це відбувалося відкрито: дітей залишали на дорогах, у сільрадах, райздороввідділах, яслах, лікарнях, біля дитбудинків, у райвиконкомах та відділах МВС. Переважно це були малюки від народження до чотирирічного віку.

Ця ситуація стала настільки поширеною, що влада змушена була організовувати спеціальні дитячі притулки та інтернати для покинутих дітей. Однак кількість таких закладів була недостатньою, і багато дітей залишалися без допомоги. Це не тільки погіршувало їхні умови життя, а й створювало серйозні соціальні проблеми, які мали довгострокові наслідки для всього суспільства.

Соціальний крах був настільки глибоким, що навіть рідні та близькі люди втрачали довіру один до одного. Рівень злочинності зростав, а моральні принципи, на яких будувалося життя до голоду, здавалися недосяжними ідеалами. Усе це відбувалося на тлі репресій та жорстоких заходів контролю з боку держави, що ще більше ускладнювало ситуацію.

Проте найбільш шокуючим відхиленням поведінки в умовах голоду був канібалізм та вживання в їжу людських трупів¹. Задля виживання деякі люди переходили межу людяності, споживаючи вже померлих родичів. Траплялися навіть випадки вбивства людей з метою виготовлення і продажу продуктів харчування. Жахливо, але до таких дій вдавалися навіть діти віком 12-13 років.

Не всі, хто наважувався на такі вчинки, були виснажені до крайньої межі чи перебували у стані, близькому до божевілля. Виявити справжню кількість подібних випадків у той час, коли люди вмирали сотнями тисяч, було неможливо. Проте навіть ті випадки, які були зафіксовані владою, свідчать про поширеність цього страхітливого явища у всіх регіонах України, охоплених голодом.

За неповними даними Міністерства внутрішніх справ УРСР, на початку 1947 року було зареєстровано 660 випадків поїдання людей, під час яких було з'їдено 1016 трупів, і за це було притягнуто до відповідальності 482 особи. На території Станіславської області таких випадків офіційно не було².

Соціальний і моральний крах був настільки глибоким, що звичні людські цінності і норми поведінки втрачали своє значення. Відчай і боротьба за виживання примушували людей вчиняти жахливі речі, на які вони ніколи б не наважилися у звичайних умовах. Це явище було ще одним свідченням масштабів і жахливих наслідків голоду, який зруйнував не лише фізичне, але й моральне здоров'я суспільства.

---

¹ Рабенчук О. Соціальні настрої та поведінка населення України в період голоду 1946-1947 рр. // Український історичний журнал. – 2006. – №4. – С. 87-100.

² Андрухів І. Голод 1946–1947 рр. у західних областях (на матеріалах Станіславської області). Краєзнавство. Івано-Франківськ, 2010. № 4. С.161–169.

Позбавлення або крайнє обмеження доступу до продуктів харчування, що призводило до голодування, виснаження та голодомору, було однією з масштабних репресивних акцій, які в умовах тоталітаризму стали практикою сталінського керівництва.

Через недоїдання та голод у республіці швидко поширювалися дистрофія та пов'язані з голодом захворювання, такі як висипний і зворотний тиф. Особливо критичною була ситуація під час "піку голоду" взимку 1946-1947 років та навесні 1947 року. Виснаження дорослих та дітей, що супроводжувалося набряками, набуло масового характеру. У червні 1947 року секретар Станіславського обкому КП(б)У М. Спань та голова виконкому Ф. Щербак надіслали таємний лист до голови Ради міністрів М. Хрущова та Л. Кагановича, у якому повідомили, що з березня 1947 року в Городенківському, Снятинському, Чернелицькому, Гвіздецькому та Обертинському районах налічувалося 8800 осіб, хворих на дистрофію, зокрема 2950 дітей. Вони також зазначили, що допомогти цим людям було практично неможливо. У п'яти згаданих районах у цей період спостерігалися найвищі показники смертності населення в області, які значно перевищували рівень народжуваності. Так, у Городенківському районі з 1 січня 1947 р. до 1 січня 1949 р. кількість населення зменшилася на 2102 особи, у Снятинському – на 3634, у Чернелицькому – на 947¹.

Найбільше від голоду постраждало сільське населення. Станом на 1 червня 1947 року в Україні, за неповними даними, налічувалося 1 мільйон 74 тисячі 314 дистрофіків, з яких 77,1% (828 тисяч 429 осіб) були сільськими жителями. Найбільше виснажених селян-дистрофіків було у Вінницькій області – 133 тисячі 442 особи, у Київській – 66 тисяч, у Харківській – 63 тисячі².

¹ Соловка Л.М. Голодомор 1946–1947 рр. на Прикарпатті. Книга Скорботи, Пам'яті і Шани України. Голод на Прикарпатті (1946–1947рр.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2016. С. 6–14.

² Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. - Київ - Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000р.- 270 с.

Страждання від голоду та виснаження змушували голодуючих вживати траву, різні сурогати, дрібних гризунів тощо. "Селяни змушені були їсти спориш та кропиву, проте вживання цих рослин призводило до розвитку водянки та смерті. Діти до 12 років цілісінькими днями шукали будь-яку їжу. Вони їли різну траву, таку як щиріця та лобода, корінці, бруньки дерев, жолуді, жом, качани кукурудзи без зерна, розкопували нори мишей. Ловили ховрахів, горобців, жаб, мишей, ворон, граків, молюсків, слимаків - все, що могло рухатися.

“Перед війною ми закопували осінню в кагати, в ями картоплю, а в 1946–1947 рр. її звідти діставали. Вона пролежала в землі 5–6 років. Можете собі уявити, що з нею було, то була просто земляна рідка маса. Ми з мамою промивали її водою як могли, після чого гуща залишалася. Потім мама на великому протвені (бляха по-нашому) на вогні пекла цю масу. А потім ми її їли так: закривали носа, відкушували цю масу зубами і старалися прожувати і проковтнути, щоби не дихати, бо то був такий сморід... Це ж було з піском, із землею. Головне було те, що це ж крохмаль, і головне було проштовхнути його, аби набити шлунок, живіт щоб набити...”- Борис Кульчицький, 1948 р. З родинного архіву¹.

У південних областях, де панував голод, ситуація була особливо важкою. Однак голод охопив також деякі західні області. Під час колективізації найбільше постраждали селяни Ізмаїльської та Чернівецької областей. Станіславська область також відчувала сильний голод. У Станіславській області спостерігався розвиток багатьох захворювань. Розповсюдженню хвороб сприяли різні чинники. Початок був влітку 1944 року, коли на території поширилися різні форми тифу, дифтерії, дизентерії, малярії, венеричних, кишково-шлункових та інших хвороб. Так, у 1945 році було зафіксовано понад 10 тисяч випадків тифу, у 1946 році – 2414, а в 1947 році – 1186 випадків. Смертність від тифу становила 4,8% від загальної

¹ 1946 – 1947. Голод в Україні. Збірник спогадів / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. – К., 2016. – 128 с.: іл. URL: https://warmuseum.kyiv.ua/ua/other_projects/golod/Final_Golod_Sait.pdf (25.05.24)

кількості смертей. Тифом хворіли практично в усіх районах області, а не лише у вражених засухою. Наприклад, у 1947 році найбільшу кількість випадків було зареєстровано в Станіславі – 82, у Коломиї – 80, у Калуському районі – 70¹.

За підрахунками українських дослідників на основі офіційної статистики, на території Української РСР в 1946–1947 рр. голодними були два з половиною 40 мільйони населення, переважно колгоспників.

Встановлено, що найбільше хворіли сім'ї загиблих солдатів, недієздатні, самотні особи похилого віку та багатодітні родини, де був відсутній батько або він був недієздатним чи інвалідом, а також особи, переселені з Польщі внаслідок так званого «добровільного обміну населення»². У червні 1947 року на території України було зафіксовано один мільйон сто п'ятдесят чотири тисячі 378 осіб, ослаблених недоїданням або хворих на дистрофію³. Протягом усього періоду голоду на території України було зареєстровано 3 203 144 недужих, з них госпіталізовано 298 517 осіб, а померло 101 636 чоловік⁴. Питання щодо точної кількості померлих від голоду залишається відкритим і потребує додаткового дослідження та співставлення інформації про кількість загиблих.

Репресивна політика та ігнорування центральною владою реальних потреб населення спричинили не тільки фізичні, але й глибокі моральні та соціальні потрясіння. Масова міграція, висока смертність, розпад соціальних структур і втрата довіри до влади стали одними з найтяжчих наслідків цього періоду.

¹ Андрухів І. Голод 1946–1947 рр. у західних областях (на матеріалах Станіславської області). Кресназнавство. Івано-Франківськ, 2010. № 4. С.161–169.

² Шаповал Ю.І. Голод 1946–1947 років в Росії та Україні: потреба порівняльного аналізу. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика, Київ - 2008. Вип. 13. С. 29–41.

³ Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. - Київ - Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000р.- 270 с.

⁴ Андрухів І. Голод 1946–1947 рр. у західних областях (на матеріалах Станіславської області). Кресназнавство. Івано-Франківськ, 2010. № 4. С.161–169.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ

Аналіз післявоєнного голоду 1946–1947 років в Українській Радянській Соціалістичній Республіці дозволяє зробити низку важливих висновків щодо передумов та причин цієї трагедії. Однією з ключових передумов голоду стала жорстка централізована економічна політика радянського уряду, яка не враховувала реальні потреби та можливості регіонів, особливо тих, що постраждали внаслідок Другої світової війни. Політичні рішення, прийняті вищим керівництвом СРСР, зокрема Й. Сталіним та його найближчим оточенням, значною мірою визначили розвиток подій, які призвели до масового голоду.

Важливу роль у створенні та загостренні голоду відіграли завищені плани хлібозаготівель, які були нереальними для виконання в умовах післявоєнної розрухи та посухи. Нереалістичні вимоги до колгоспів і селян щодо здачі зерна супроводжувалися жорсткими адміністративними та судовими репресіями. Багато голів колгоспів та місцевих партійних працівників були звинувачені у "саботажі" і притягнуті до відповідальності, що лише погіршувало ситуацію.

Географія голоду охоплювала майже всю територію УРСР, але найбільше постраждали південні області, такі як Ізмаїльська, Одеська, Херсонська, Миколаївська, Запорізька та Дніпропетровська. Також сильно постраждали Полтавська, Черкаська, Київська, Чернігівська та Кіровоградська області. Західна Україна, де колективізація ще не набула повного розмаху, також зазнала значних втрат через голод та насильницькі репресії.

Політика експорту зерна, здійснювана радянським керівництвом, ще більше загострила ситуацію. Значні обсяги зерна вивозилися з України до інших країн, що було критично важливим для зміцнення політичних та економічних зв'язків СРСР у контексті протистояння із західними

державами. Це призвело до дефіциту продовольства всередині країни та посилення гуманітарної кризи.

Екстремальні умови голоду мали стресовий характер впливу на суспільство, призводили до руйнації соціальних, правових, моральних норм та ціннісних орієнтацій. Канібалізм та вживання людських трупів стали жахливими проявами цієї трагедії, що свідчить про глибокий соціальний і моральний крах.

Таким чином, голод 1946–1947 років був не лише наслідком природних умов, але й результатом свідомої політики радянської влади, яка використовувала селян як "гвинтики" у своїй тоталітарній машині, безжально експлуатуючи їх для досягнення власних економічних і політичних цілей. Ці дії призвели до значних людських втрат і глибоких соціальних потрясінь, залишивши глибокий слід в історії України.

РОЗДІЛ 2. НАСЛІДКИ ТА ВПЛИВ ПІСЛЯВОЄННОГО ГОЛОДУ

2.1. ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ

Події 1946-1947 років суттєво вдарили по демографічному положенню УРСР. Після другої вітчизняної війни з 41,7 мільйона людей, які мешкали до війни в УРСР, на 1945 рік залишилося тільки 27,4 мільйони чоловік. Розширення масштабів «розбудови соціалізму» в післявоєнний період вимагало більшої кількості кваліфікованих фахівців. У зв'язку з цим, відповідно до розпорядження ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б), в середині 1946 року додатково в область прибуло 8314 спеціалістів народного господарства, серед яких 3566 комсомольців та 3348 комуністів¹.

Через те, що радянська влада намагалася ретельно приховати наслідки власних репресій, жодних точних підрахунків стосовно кількості постраждалих не було проведено. Окрім здійснення тиску на служби масової інформації, також було приховано справжні причини смерті людей.

Тим не менш, в 1989-1990 роки група дослідників з відділу демографії та статистики Держкомстату СРСР спробували відтворити дані руху населення 1920-1959 років². За допомогою методу демографічного моделювання їм вдалося отримати деякі оцінки численності населення в часи кризових демографічних подій. Отримані підрахунки піддаються сумнівам, однак порівнюючи розраховані вікові структури з фактичними даними переписів 1939 та 1959 років, вдалося інакше оцінити різницю у чисельності вікових груп, що відображають масштаб демографічних втрат, спричинених голодом 1946—1947 років.

В додатку 1 та додатку 2 наведена статеві-вікова структура втрат у наслідок голодомору.

---

¹ Соловка Л.М. Голодомор 1946–1947 рр. на Прикарпатті . Книга Скорботи, Пам'яті і Шани України. Голод на Прикарпатті (1946–1947 рр.). Івано-Франківськ : Місто НВ, 2016. С. 6–14.

² Андреев С.М., Дерський Л.С., Храпова Т.П. Населення Радянського Союзу 1922—1991 рр. -М., 1993 - 241 с.

Загальний характер летальних випадків по областях України в 1946–1947 роках виявляється дуже нерівномірним. Найвищий рівень смертності від голоду зафіксовано в південних областях УРСР. Зокрема, в Ізмаїльській області смертність склала 44,28% від загальної кількості всіх летальних випадків. В інших південних областях ситуація також була критичною: у Сталінській (Донецькій) – 9,42%, Запорізькій – 5,96%, Дніпропетровській – 4,87%, Харківській – 4,32%, Одеській – 3,82%, Херсонській – 2,44%, Ворошиловградській – 1,65%, Кіровоградській – 1,64%¹.

Натомість, на всі західні області України (Волинську, Ровенську, Дрогобицьку, Львівську, Станіславську, Тернопільську і Закарпатську) припадає лише 1,92% всіх зареєстрованих в Україні випадків голодної смерті. Ці випадки здебільшого трапилися з приїжджими біженцями з південних областей, а не з місцевими жителями².

За результатами підрахунків природний приріст населення в цих регіонах станом на 1947 рік виявився негативним. Того року в цих районах померло в цілому 265,9 тисячі осіб і народилося 194,6 тисячі. Таким чином, число померлих перевищило число народжених на 71,3 тис³.

Голод, що охопив український народ через рік після завершення найжахливішої війни в історії людства, найсильніше вразив дітей. Вони були найбільш незахищеними, не брали участі в колгоспному виробництві, тому не могли отримати навіть 1 грам хліба на 100-300 працюючих. Соціально-економічні експерименти тоталітарного режиму над селянами, масові репресії проти інтелігенції та голод спричинили нову хвилю дитячої безпритульності. Вони стікалися до великих міст великими натовпами в пошуках порятунку, і виснажених дітей приносили їхні родини. Зима та весна 1947 року стали жахливим випробуванням для підлітків, які помирали в містах і селах, тихо

¹ Андрухів І. Голод 1946–1947 рр. у західних областях (на матеріалах Станіславської області). Крaєзнавство. Івано-Франківськ, 2010. № 4. С. 161–169.

² Андрухів І. Голод 1946–1947 рр. у західних областях (на матеріалах Станіславської області). Крaєзнавство. Івано-Франківськ, 2010. № 4. С. 161–169.

³ Андрухів І. Голод 1946–1947 рр. у західних областях (на матеріалах Станіславської області). Крaєзнавство. Івано-Франківськ, 2010. № 4. С. 161–169.

гинули, не дочекавшись допомоги. Автори листів до республіканського керівництва називали численних загиблих та виснажених дітей. Ніхто централізовано не займався виявленням дитячої смертності. Архівні документи фіксують поодинокі випадки голодної смерті серед дітей, але ці випадки є жахливими.

Розповідає Шевченко Ніна Іванівна: "Працювали в колгоспі "Перша п'ятирічка". За трудовень ставили палички. Батьки працювали від зорі до зорі. Діти ходили всі пухлі від голоду. Щоб якось вижити, врятувати дітей, останню живність вирізали і цим спасали дітей, однак одного з синів родині спасти від голоду не вдалося"¹. Інший мешканець села Просяне, Пугач Григорій Максимович, згадує: "Я теж ходив пухлий. Батьки одержували в кінці робочого дня 1 кг зерна на сім'ю. Менші діти бігали в поле по колоски, горох, кукурудзу. За це їх ганяли, і не дай Бог їх дожене об'їждчик, то відшмагає батогом, закрис до вечора в коморі, а ввечері їхні батьки не одержать свій пайок – 1 кг зерна"².

У південних регіонах України вони становили більшість. Найвищий показник дитячої смертності в 1947 році був відзначений в Ізмаїльській області - 319 чоловік на 100- дітей до 1 року.

Мережа дитячих закладів, що працювала на межі своїх можливостей під час війни, швидко стала переповненою і не змогла прийняти всіх сиріт. Так, на початку 1946 року в дитячих будинках Ізмаїльської області, що перебувала в епіцентрі голоду, виховувалося 710 дітей. До 1 січня 1947 року їхня кількість зросла до 2316, а у травні 1947 року вже становила 3500³. Станом на кінець травня 1947 року у дитячих будинках УРСР перебувало 127,3 тисячі дітей, що перевищувало встановлені норми на 77,4 тисячі. Крім того, у дитячих

¹ Інтерв'ю з Ніною Шевченко, 1936 р. н., с. Просяне Нововодолазького району Харківської обл. Зап. 18.07.2008 р. // Особистий архів Іванова С. Ю.

² Інтерв'ю з Григорієм Пугачем, 1941 р. н., с. Просяне Нововодолазького району Харківської обл. Зап. 18.07.2008 р. // Особистий архів Іванова С. Ю.

³ Андрухів І. Голод 1946–1947 рр. у західних областях (на матеріалах Станіславської області). Крaєзнавство. Івано-Франківськ, 2010. № 4. С. 161–169.

приймальниках-розподільниках МВС УРСР знаходилося понад 10 тисяч безпритульних дітей, а щомісячний приплив становив близько 10 тисяч осіб¹.

Таким чином, дитяча смертність під час голодомору значно вплинула на соціально-демографічну структуру українського суспільства, засвідчуючи катастрофічні наслідки цього періоду для нації. Втрати дітей не лише позначилися на демографічній ситуації, але й глибоко проникли у свідомість покоління, залишивши психогенетичні травми, які час від часу нагадують про себе жахливими картинами. Найбільш уразливими були діти ясельного, дошкільного та молодшого шкільного віку, які зазнали найважчих втрат.

На сьогодні кількість жертв від голоду 1946-1947 рр. не уточнена, різні дослідники оцінюють її в межах від 300 тис. до 1 млн.

Голод став причиною значних демографічних втрат, які суттєво вплинули на населення України. Втрата життів, зниження народжуваності, високий рівень смертності, особливо серед дітей та людей похилого віку, залишили глибокі рани в соціальній структурі українського суспільства.

Соціально-економічні наслідки голоду були не менш руйнівними. Вони включали масове зубожіння населення, руйнування традиційних сільськогосподарських практик та зниження продуктивності праці. Голод призвів до втрати робочої сили, зниження рівня життя та погіршення здоров'я населення. Багато людей були змушені покинути свої домівки у пошуках їжі та засобів до існування, що спричинило масштабні міграційні процеси.

Дослідження також показало, що радянська влада, попри декларовані заходи щодо подолання голоду, насправді сприяла його поглибленню через жорстку політику хлібозаготівель та невідповідність допомоги реальним потребам населення. Влада використовувала голод як інструмент контролю та репресій, що ще більше ускладнювало становище селянства.

---

¹ Андрухів І. Голод 1946–1947 рр. у західних областях (на матеріалах Станіславської області). Крєзнавство. Івано-Франківськ, 2010. № 4. С. 161–169.

В цілому, післявоєнний голод 1946-1947 років мав катастрофічний вплив на українське суспільство, залишивши глибокий слід у колективній пам'яті народу. Аналіз причин і наслідків цієї трагедії є важливим для розуміння політики радянської влади та її впливу на населення, а також для вшанування пам'яті жертв голодомору та запобігання подібним катастрофам у майбутньому.

2.2. ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО ПОДОЛАННЯ ГОЛОДУ ТА ДОПОМОГА МІЖНАРОДНОГО СПІВТОВАРИСТВА

Навесні 1947 року на українських землях, зруйнованих посухою, склалися надзвичайно складні умови для виснажених і голодних людей. Незважаючи на ці важкі обставини, владні структури Української РСР наполягали на виконанні завищених планів з постачання сільськогосподарської продукції. Хоча чиновники не оголошували офіційно про труднощі післявоєнного відновлення, вони не могли ігнорувати факти масового голоду.

Зіткнувшись із загрозливою ситуацією, керівництво УРСР намагалося зменшити масштаби трагедії за рахунок ресурсів західних областей і неодноразово зверталося до Кремля та особисто до Сталіна, повідомляючи про важкий стан в Україні. Реакція Москви була передбачуваною: 3 березня 1947 року Лазаря Кагановича було призначено першим секретарем ЦК КП(б)У, а Микита Хрущов залишився на посаді голови Ради міністрів УРСР¹. Під керівництвом Кагановича репресивна політика хлібозаготівель продовжувалася з ще більшою інтенсивністю. Ці заходи призвели до того, що колгоспники та їхні сім'ї, включаючи немовлят, малолітніх дітей, людей похилого віку, родини загиблих на фронтах солдатів та інвалідів війни, залишалися голодними і виснаженими. Незважаючи на численні прохання про

---

¹ Веселова О.М. Голод 1946–1947 рр. в Україні й експорт сільгосппродукції в країни Центрально-Східної Європи. Міжвід. зб. наук. праць, Бібліогр. Київ, 2007. С. 64–71.

допомогу, влада ігнорувала їхні потреби, що призводило до масових страждань і смертей серед найуразливіших верств населення.

У вересні 1946 року декілька областей республіки звернулися до Ради Міністрів УРСР з проханням знизити плани заготівель, проте ці прохання були категорично відхилені. Хоча деяким регіонам, які найбільше постраждали від посухи, надавали допомогу, це не могло повною мірою компенсувати скрутне становище. Наприклад, у Херсонській області було звільнено від обов'язкових заготівель 686 колгоспів, і область отримала як державну позику 14 тис. тонн продовольчого зерна. Однак загалом поступки регіонам, які потерпали від голоду, були незначними і не вирішували основної проблеми¹.

Додатково до цього, радянська влада часто використовувала репресивні заходи для примусу до виконання планів заготівель, що ще більше погіршувало ситуацію. Розподіл допомоги також був нерівномірним, і багато районів залишалися без належної підтримки. Ці дії свідчать про те, що радянська влада, хоча й усвідомлювала масштаби голоду, не змогла або не захотіла вжити адекватних заходів для його подолання, що призвело до ще більших людських страждань і втрат.

На тлі цих подій варто відзначити, що в багатьох випадках допомога була недостатньою або надходила із запізненням. Відсутність своєчасних і ефективних заходів з боку уряду призвели до того, що населення змушене було вдаватися до відчайдушних заходів для виживання. Це підкреслює глибину трагедії та масштаб людських втрат, спричинених як природними, так і політичними чинниками.

Село, позбавлене через держзаготівлі продовольств, було повністю відрізане від ринку, і його головним джерелом хліба в голодні роки були державні продовольчі, насінневі та фуражні позички. У телеграмі секретарю Чернівецького обкому КП(б)У Вовку від секретаря Садгирського райкому

---

¹ Ковпак Л.В. Голод 1946–1947 рр. в Україні: влада і людина // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика / Л.В. Ковпак. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – № 13.

партії Кудельникова в січні 1947 року повідомлялося про критичну ситуацію в селах Ревківці, Лугучани, Тевтули та інших через відсутність хліба. Цілий ряд родин абсолютно не мали хліба і тому голодували, що негативно відбивалося на проведених заходах¹. Просили порушити клопотання перед урядом про надання допомоги цим селам. Звичайно ж, йшлося про колективізацію.

Допомога виділялася, але була незначною. У грудні 1946 року колгоспам УРСР із держресурсів було відпущено продовольчу позичку у кількості 40 тисяч тонн зерна, в тому числі 50% зерна продовольчих культур на умовах повернення з врожаю 1947 року. Колгоспам також було виділено з маслозаводів Міністерства харчової промисловості України 5 тисяч тонн макухи². Однак на місцях інколи навіть не могли по-господарськи розпорядитися цією допомогою. Розподіл проводився повільно і безконтрольно, з порушенням законності. Подекуди державна зернова продовольча позичка для рятування голодуючих використовувалася для виконання плану обов'язкових поставок зерна.

Ці події підкреслюють системну неспроможність радянської влади адекватно реагувати на гуманітарні кризи. Незважаючи на очевидну необхідність негайної та ефективної допомоги, бюрократична машина працювала з великими затримками і зловживаннями. Це свідчить про те, що навіть у критичних умовах влада не могла відмовитися від своєї ідеологічної політики, яка ставила державні плани вище людських життів.

Крім того, відсутність належного контролю і координації на місцях призводила до подальшого погіршення ситуації. Допомога, яка надходила, часто була недостатньою і не досягала тих, хто найбільше потребував її. Багато

---

¹ Білас І.Г. Голокост на Україні в 1946-1947 роках. Особливості діяльності карального апарату // Науковий збірник Українського Вільного Університету. Ювілейне видання з приводу 70-ліття УВУ. – Мюнхен. – 1992. – С.76;

² Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. - Київ - Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000.- 270 с.URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Veselova_Oleksandra/Holodomory_v_Ukraini.pdf (дата звернення 25.05.24)

селян залишалися без підтримки, що ще більше поглиблювало гуманітарну катастрофу.

В умовах надзвичайного голоду партійно-радянська номенклатура вищого рівня продовжувала користуватися значними пільгами, зокрема привілеями щодо обслуговування у спеціалізованих магазинах. Це відбувалося на тлі загального зубожіння населення та дефіциту продовольства.

Перший секретар Станіславського обкому партії та голова облвиконкому мали право щомісяця купувати товари на суму 500 крб. Їм надавалися такі продукти: різні жири – 3 кг, яйця – 21 шт., м'ясо та м'ясопродукти – 4 кг, консерви – 3 банки, ковбасні вироби – 2 кг, риба та рибопродукти – 3 кг, молоко та молочні продукти – 4 кг, цукор – 2 кг, кондитерські вироби – 2 кг, борошно – 5 кг, крупи та макаронні вироби – 2 кг, чай – 100 г, господарське та туалетне мило – по 2 шматки, хліб та хлібопродукти – 4 кг, картопля – 25 кг, овочі – 6 кг, вина та горілчані вироби – 5 пляшок, цигарки – 500 штук¹.

Секретарі обкомів та заступники голів облвиконкомів мали право на товари вартістю 300 крб., причому норми для них були дещо меншими. Наприклад, жири вони могли придбати лише 2,6 кг, ковбасні вироби – 1 кг, цукор – 1,5 кг, борошно – 3 кг, горілку – 3 пляшки, картоплю – 14 кг, овочі – 5 кг, хліб – 3 кг тощо².

Система "спецпайків" була узаконена для партійної номенклатури та генералітету ще в січні 1943 року, а з січня 1946 року – для всіх інших військових і партійних чинів³. Ця система привілеїв підкреслювала глибокий розрив між правлячою верхівкою та звичайними громадянами, які боролися за виживання в умовах голоду.

¹ Андрухів І. Голод 1946–1947 рр. у західних областях (на матеріалах Станіславської області). Краєзнавство. Івано-Франківськ, 2010. № 4. С. 161–169.

² Андрухів І. Голод 1946–1947 рр. у західних областях (на матеріалах Станіславської області). Краєзнавство. Івано-Франківськ, 2010. № 4. С. 161–169.

³ Андрухів І. Голод 1946–1947 рр. у західних областях (на матеріалах Станіславської області). Краєзнавство. Івано-Франківськ, 2010. № 4. С. 161–169.

Це викликало глибоке обурення та відчуття несправедливості. У той час, коли більшість населення була змушена виживати на межі голоду, партійна еліта продовжувала жити в достатку, що ще більше поглиблювало соціальну нерівність. Цей розрив між владою та народом створював атмосферу недовіри і відчуженості, яка тільки посилювалася в умовах гуманітарної катастрофи.

У травні 1947 року Микита Хрущов і Лазар Каганович звернулися до Сталіна з проханням дозволити взяти на пайкове постачання хлібом 636 тисяч селян, збільшити кількість дитячих будинків і виділити 300 тисяч продовольчих пайків для хворих на дистрофію. Всього у 1947 році колгоспникам України було надано 93 тисячі тонн продовольчого зерна. Однак, ця допомога не охоплювала всіх нужденних. Виступаючи на березневому пленумі ЦК КП(б)У 1947 року, Хрущов зазначав, що продовольчу позичку потрібно використовувати економно та мудро, підтримуючи найбільш вразливі категорії населення, але визнавав, що потребуючих багато і забезпечити всіх неможливо¹.

Зі створених значних зернових запасів, які були зібрані через примусові держзаготівлі, влада надавала допомогу лише на численні прохання з місць. Зерно, викачане з колгоспів та радгоспів, концентрувалося у державних запасах і розподілялося на потреби армії, МВС, харчової промисловості, для постачання населення за хлібними картками, а також для насінневих і продовольчих позичок. Основна частина запасів спрямовувалася на нарощування державних резервів продовольства.

Хрущов доповідав Сталіну про продовольчу ситуацію в Україні, зазначаючи, що на 1 вересня 1946 року залишок продовольчих культур (пшениці, жита, ячменю) на держзаготівельних пунктах і підприємствах УРСР становив 1 мільйон 746 тисяч тонн. При цьому потреба України в продовольстві до нового врожаю складала 2 мільйони 361 тисячу тонн, що

---

¹ Веселова О.М. Хрущов і голод в Україні 1946- 1947 рр. - У кн.: М.С.Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С.Хрущова. - К. - 1995.

означало недостачу в 350 тисяч тонн¹. Для збільшення продовольчих ресурсів Хрущов пропонував змішувати пшеницю і жито з ячменем та іншими культурами до 50%, використовувати кукурудзу та просо для випікання хліба. Він просив Сталіна дозволити переглянути завдання з вивезення зернових з областей УРСР.

Керівники України – Хрущов і Каганович – у своїх листах до Сталіна та інших високопосадовців, таких як Жданов і Маленков, просили дозволу на розбронювання певної кількості зерна або борошна зі складів Міністерства заготівель і продовольчих резервів СРСР для надання допомоги населенню. Ця "допомога" фактично була частиною зерна, відібраного у колгоспників через держпоставки.

Ці заходи свідчать про глибоку кризу в системі забезпечення населення продовольством і неспроможність радянської влади адекватно реагувати на гуманітарні виклики. Система, яка віддавала пріоритет державним резервам і планам над реальними потребами людей, призводила до ще більших страждань і смертей серед населення. Це також підкреслює, що навіть в умовах кризи влада не відмовлялася від репресивних методів і жорсткого контролю, що значно ускладнювало можливість надання ефективної допомоги.

Влада декларувала заходи підтримки областей, що постраждали від посухи, відповідно до можливостей і наявних ресурсів. Однак ці заходи не були достатніми для запобігання голоду. На практиці ці дії виглядали як косметичні заходи, спрямовані більше на пропаганду, ніж на реальну допомогу. Реальна підтримка населенню була обмеженою і неадекватною масштабам кризи.

Керівники, відповідальні за хлібозаготівлі, часто вдавалися до репресій і фізичного насильства, щоб продемонструвати свою ефективність перед

---

¹ Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. - Київ - Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000.- 270 с.URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Veselova_Oleksandra/Holodomory_v_Ukraini.pdf (дата звернення 25.05.24)

вищим керівництвом і для пропагандистських цілей. Це створювало атмосферу страху і відчаю серед населення. Наприклад, Надія Кукса записала свідчення Любові Кубрак з села Суботів Черкаської області. Її мати, щоб виконати квартальний план здачі молока, була змушена купувати масло та лій на базарі в Чигирині і відносити їх на молокозавод. Водночас їх примушували підписуватися на позики. Грошей не було, а представники колгоспу та сільради постійно приходили, вимагаючи підписатися. Мати пояснювала, що годувальник не повернувся з війни, а в неї двоє дітей, але це не допомагало. Її продовжували тиснути, поки вона не підписалася на позику, яку потім потрібно було сплатити¹.

Ця історія ілюструє, як системні репресії та тиск лише посилювали страждання населення. Люди опинилися у безвихідному становищі, коли навіть мінімальні ресурси для виживання забиралися у вигляді позик і податків. Змушування селян підписувати позики, які вони не могли сплатити, лише поглиблювало їхні проблеми.

Підхід радянської влади до розв'язання продовольчої кризи демонструє глибоке нерозуміння і байдужість до реальних потреб і страждань населення. Жорстке примусове виконання нереалістичних планів призводило до ще більшого зубожіння людей. Влада, прагнучи зберегти видимість контролю і ефективності, нехтувала людськими життями і здоров'ям.

З огляду на такі дії, виникає питання про моральну відповідальність влади перед народом. Умови, створені радянською системою, ставили людей на межу виживання, змушуючи їх вдаватися до крайніх заходів, щоб вижити. Це також піднімає питання про ефективність і справедливість політичної системи, яка була побудована на репресіях і примусі, а не на турботі про добробут своїх громадян.

---

¹ 1946 – 1947. Голод в Україні. Збірник спогадів / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. – К., 2016. – 128 с.: іл. URL: https://warmuseum.kyiv.ua/ua/other_projects/golod/Final_Golod_Sait.pdf (25.05.24)

У період голоду та репресій перед керівництвом СРСР постала серйозна проблема зі збереженням зерна. Постановами від 27 липня 1946 р. та 25 жовтня 1946 р. передбачалося забезпечення зберігання хліба, недопущення його розкрадання і псування. Рада Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) намагалися жорстким контролем зберегти запаси зерна. Постанови вимагали від обласних і районних керівників кожні 10 днів звітувати про стан зберігання зерна. У червні 1947 р. Верховна Рада СРСР прийняла указ "Про відповідальність за розкрадання, розбазарювання і псування соціалістичної власності"¹.

Незважаючи на ці заходи, зберігання зерна часто було неефективним: зерно зберігалось в аварійних приміщеннях, часто вологим, зараженим шкідниками, або просто неба. У Херсонській, Кам'янець-Подільській, Чернігівській, Одеській, Харківській, Волинській та Тернопільській областях значна кількість зерна лежала під відкритим небом, псуючись місяцями. Наприклад, у Херсонській області було виявлено 2 тисячі тонн зіпсованого зерна, у Волинській області – 28 тисяч тонн².

Документи свідчать про велику кількість дефектного зерна на пунктах "Заготзерно"³, яке гнило у той час, коли люди помирали від голоду. Зерно затримувалося на залізничних станціях, де лежало по кілька місяців, проростаючи та псуючись. Таке зерно часто використовували на спиртозаводах. У колгоспах вилучали все до останньої зернини, а тисячі тонн хліба втрачалися при зберіганні.

Очевидець, О.М. Красиленко з села Велика Кириївка Бершадського району Вінницької області, згадувала, що хліб гнив на відкритих майданчиках, але людям його не давали. Люди, змушені красти колоски, пухли з голоду.

---

¹ Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. - Київ - Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000.- 270 с.URL:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Veselova_Oleksandra/Holodomory_v_Ukraini.pdf (дата звернення 25.05.24)

² Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. - Київ - Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000.- 270 с.URL:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Veselova_Oleksandra/Holodomory_v_Ukraini.pdf (дата звернення 25.05.24)

³ Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. - Київ - Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000.- 270 с.URL:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Veselova_Oleksandra/Holodomory_v_Ukraini.pdf (дата звернення 25.05.24)

Хліб, навіть гниючий, охороняли озброєні люди, не дозволяючи його використовувати для порятунку голодуючих¹.

Ця ситуація підкреслює бездушність і жорстокість радянської влади, яка замість того, щоб рятувати людей від голодної смерті, зосереджувалася на збереженні формальної кількості зерна в державних запасах.

Щодо міжнародної допомоги, то Україна отримувала значну допомогу від Адміністрації допомоги і відбудови при Об'єднаних Націях (UNITED NATIONS RELIEF AND REHABILITATION ADMINISTRATION, ЮНРРА)², але не як голодуюча країна, адже офіційно голоду не існувало, його приховувала влада. Допомога надавалася як підтримка для відбудови економіки, зруйнованої під час війни. Важливо зазначити, що ця допомога була безповоротною, без будь-яких відшкодувань чи відсотків.

Згідно з угодою про допомогу ЮНРРА Україні, прийнятою у Вашингтоні 18 грудня 1945 року, американська сторона надала продукти і товари на суму 189 мільйонів доларів. У 1946-1947 роках 211 суден доставили в Україну продовольчі та промислові товари на цю суму. За цей період Україна отримала 94 тисячі тонн м'яса, 41 тисячу тонн рибопродуктів, 17 тисяч тонн випареного молока, 11 тисяч тонн сухого молока, 22 тисячі тонн жирів, 11 тисяч тонн томатно-фруктових соків та багато інших продуктів. Найбільше допомоги отримали Сталінська, Ворошиловградська, Харківська, Київська та Одеська області. Проте частина продуктів, близько 12 тисяч тонн, була відправлена за межі України³.

Архівні документи свідчать про численні звернення зарубіжних благодійних організацій до вищих органів влади УРСР з пропозиціями

¹ Виноградова Ф.А., Подкур Р.Ю. Голод 1932-33, 1946-47. Вінницька область. Документи і матеріали. - Вінниця. - Алтекс - У ЛТД. - 1998.

² Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. - Київ - Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000.- 270 с.URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Veselova_Oleksandra/Holodomory_v_Ukraini.pdf (дата звернення 25.05.24)

³ Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. - Київ - Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000.- 270 с.URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Veselova_Oleksandra/Holodomory_v_Ukraini.pdf (дата звернення 25.05.24)

надання допомоги голодуючим дорослим і дітям. Наприклад, у листі помічника директора Головного Бюро Всесвітньої організації охорони здоров'я В. Форриста, датованому 7 липня 1947 року і адресованому міністру охорони здоров'я УРСР І.Медведю, йшлося про готовність міжнародної організації "Товариство друзів" надати допомогу дітям України, які постраждали під час голоду. Форрист пропонував закупити сухе незбиране молоко, жири та інші продукти. Однак ці добродійні пожертви з-за кордону не приймалися владою¹.

Ця ситуація підкреслює, наскільки важливу роль відігравала міжнародна підтримка в умовах, коли власна влада відмовлялася визнати масштаб голоду і надавати достатню допомогу. Незважаючи на значні поставки від ЮНРРА, внутрішні проблеми з розподілом і корупція призводили до того, що допомога не завжди доходила до тих, хто її найбільше потребував. Це вказує на глибокі системні проблеми, з якими зіткнулося українське суспільство під радянською владою.

У світлі цих фактів виникає питання про моральну відповідальність уряду перед своїми громадянами. Відмова від прийняття міжнародної допомоги для голодуючих дітей і дорослих свідчить про пріоритети радянської влади, які явно не включали турботу про людські життя. Це також підкреслює важливість міжнародної спільноти в наданні гуманітарної допомоги та необхідність прозорості і відповідальності урядів у її розподілі.

Таким чином, політика радянської влади щодо подолання голоду була переважно спрямована на забезпечення виконання завищених планів хлібозаготівель, що лише поглиблювало кризу.

Партійно-радянська номенклатура продовжувала користуватися привілеями, включаючи спеціальні магазини і пайки, що різко контрастувало з умовами, в яких опинилося селянство. Колгоспники залишалися без

---

¹ Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. - Київ - Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000.- 270 с.URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Veselova_Oleksandra/Holodomory_v_Ukraini.pdf (дата звернення 25.05.24)

основних продуктів харчування, а їхні звернення про допомогу часто ігнорувалися або розглядалися як прояви саботажу.

Політика радянського керівництва була репресивною і жорсткою. Багато селян засуджували за невиконання планів, а випадки збору колосків після жнив суворо каралися. Голод посилювався внаслідок експорту значної частини зерна за кордон, у тому числі до Польщі, незважаючи на важке становище в Україні.

Допомога від міжнародного співтовариства, зокрема ЮНРРА, хоча й надавалася, була недостатньою для повного подолання кризи. Влада продовжувала утаємничувати факт голоду, представляючи його як наслідок війни, а не власної політики.

Підсумовуючи, політика радянської влади щодо подолання голоду була неефективною і репресивною, що спричинило масові страждання українського населення. Голод 1946-1947 років став трагічним наслідком поєднання природних катаклізмів і безжальної політики тоталітарного режиму.

2.3. НАСЛІДКИ ТА ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ

Післявоєнний голод 1946-1947 років залишив глибокий слід в історії та пам'яті українського народу. Масові втрати людських життів, руйнування сільськогосподарських структур та соціально-економічні труднощі стали незабутніми подіями, що визначили подальший розвиток українського суспільства. Водночас, важливою складовою цієї трагедії є процес вшанування пам'яті жертв голодомору, що розпочався після здобуття незалежності України.

Голод, який охопив Україну в 1946-1947 роках, не був природним лихом, а рукотворною трагедією, спровокованою політикою радянської комуністичної партії та уряду СРСР. Ці органи влади переклали тягар післявоєнних криз на вже знедолене населення. Під постійним репресивним

тиском партійної адміністративно-командної верхівки, українські села у перші повоєнні роки зазнали одного з найсильніших утисків через хлібозаготівельну та податкову політику.

Частка зібраного зерна від загального врожаю досягала вражаючих розмірів. Хоча у 1946 році заготівлі були меншими, ніж у 1945 році, відсоток вилучення зерна був вищим. Ця легалізована експропріація сіл призвела до напівголодного та голодного існування селян, чия праця заповнювала державні продовольчі резерви, збільшувала експорт і фінансувала розвиток військово-промислового комплексу для зміцнення "соціалістичної співдружності" і майбутніх союзників. Ця жахлива післявоєнна експропріація призвела до більше ніж мільйона людських життів, як передчасно обірваних, так і ненароджених. "Минуло вже пів століття з того часу. Але й зараз мені іноді сняться ті жахіття. Я прокидаюсь від страху, йду на кухню, плачу і їм хліб," згадує жителька Києва і пенсіонерка, яка була дитиною і школяркою в ті роки¹.

Ця післявоєнна трагедія була прямим наслідком політики керівництва тоталітарної імперії, яке прагнуло за будь-яку ціну продовжити розпочату в 30-х роках індустріалізацію для створення потужнішого військово-промислового комплексу. Для досягнення цієї мети праця селян була зведена до умов, схожих на рабство. Села стали жертвою ядерного холокосту. Масові запаси продовольства поповнювалися за попередньо розробленими планами, в основному шляхом вилучення продовольства з колгоспів і скорочення ринкових фондів. У 1947 році, порівняно з 1946 роком, постачання зерна на внутрішній ринок скоротилося у 1,7 рази. Це варто запам'ятати. Саме у 1,7 рази зросла смертність в Україні у 1947 році. У 1947 році хліба випікалося втричі менше, ніж у 1940 році².

---

¹ Чорна книга України. Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе. (Упорядник Ф.Зубанич). - Київ. - 1998.

² Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. - Київ - Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000.- 270 с.URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Veselova_Oleksandra/Holodomory_v_Ukraini.pdf (дата звернення 25.05.24)

Голод і людські втрати спричинили незворотні соціально-економічні наслідки. Як і Голодомор 1932-1933 років, цей голод зробив свій внесок у подальшу економічну і духовну стагнацію суспільства. Жителі міст, завдяки нормованому постачанню за картками, легше переживали голодні роки. Натомість становище сільського населення було жахливо гнітючим. Величезна репресивна акція голоду була спрямована перш за все проти селян-хліборобів, а також робітників та їхніх сімей. Політика пограбування села через продрозкладку та репресії проти населення дозволила зібрати продовольство для мінімального постачання жителів міст і створити резерви тоталітарної держави, але прирікала хліборобів та жителів сіл на виснаження і муки голодної смерті.

Суворе обмеження чи позбавлення продуктів харчування людей, доведення їх до голоду і смерті стало у умовах тоталітаризму практикою сталінської політики, її зловісним проявом.

Для "особливих споживачів", до яких входили особи з вищого партійного та державного керівництва, місцева партійно-радянська номенклатура, існувала система постачання через закриті спецрозподільники. Звичним для місцевих працівників було самозабезпечення за рахунок колгоспів і колгоспників. Зібраного в Україні зерна у 1946 і 1947 роках вистачило б для забезпечення хлібом усього населення. У 1947 році його було здано 436 мільйонів 431 тисячу пудів, на 206 мільйонів 426 тисяч пудів більше, ніж у 1946 році. Це свідчить про те, що післявоєнний голодомор в Україні, як і Голодомор 1932-1933 років, був рукотворним.

Можна було б не допустити голодомору, запобігти йому, врятувати людей від мученицької смерті. Можна було б навіть в умовах диктатури партії та її "вождя" перерозподілити зерно, перевезти його з одних регіонів до інших, допомогти жителям неврожайних районів замість їх пограбування. Можна було б мобілізувати всі наявні резерви, звернутися по термінову допомогу до громадськості, зокрема і до міжнародних організацій. Станом на 1 лютого 1947 року в держрезерві СРСР знаходилося 10 мільйонів тонн хліба, на 1,9 мільйона

тонн більше, ніж на той же час у 1946 році. Хліба в Радянському Союзі було вдосталь, елеватори були переповнені зерном, і була велика можливість врятувати людей, але влада не мала жодного прагнення це зробити¹.

За неповними підрахунками, у 1946-1948 роках в СРСР було зіпсовано і втрачено при зберіганні близько 1 мільйона тонн зерна, яке могло б врятувати багато голодуючих. Державна верхівка економила на допомозі страждаючим і вмираючим від голоду дорослим та дітям. Різного роду допомога і позички не могли вирішити проблему нормального забезпечення населення продуктами харчування. Незважаючи на солідні на перший погляд цифри, допомога Україні була слабкою, незначною і несвоєчасною.

Експортувалося чимало зерна, але не найбільша частка. Як бачимо, головна причина післявоєнного голодомору полягала не в прояві сил стихії, а у самій сталінщині. Голод 1946-1947 років, створений тоталітарною системою, був майже точною копією пограбування села під час Голодомору початку 30-х років; це була війна проти власного народу.

Голодомор, організований сталінщиною, тоталітарною імперією через злочинну партійно-державну політику СРСР щодо селян, перетворених на кріпаків, ігнорування життєвих інтересів населення України, був черговою спробою етноциду. Розгорнувши в тоталітарній державі шалену боротьбу проти всього національного, боячись вільних республік і прагнень українського народу до незалежності, верховна влада СРСР на чолі зі Сталіним спиралася на масові репресії і терор. З 1945 до 1953 років за різні "антирадянські політичні злочини" в Україні було заарештовано 43 379 осіб віком до 25 років. З 1946 до 1949 років близько 500 000 західних українців було відправлено в заслання, а з 1946 до 1952 років із західних та Ізмаїльської

---

¹ Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. - Київ - Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000.- 270 с.URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Veselova_Oleksandra/Holodomory_v_Ukraini.pdf (дата звернення 25.05.24)

областей депортовано до Уралу й Сибіру 213 662 людей, включаючи 182 543 членів сімей учасників ОУН-УПА та 12 135 "куркулів і членів їхніх родин."¹

У своїй доповіді на XX з'їзді КПРС Хрущов зазначив, що українці уникли цієї долі лише тому, що їх було надто багато, і не було куди їх депортувати². В іншому випадку Сталін виселив би і їх. Голодомор замовчувався владою і залишався суворою державною таємницею.

Визначення тривалості цього голоду є важливим питанням. Післявоєнний голод, здавалося, був природним продовженням страждань та голоду воєнного часу. У більшості регіонів справжній голод розпочався наприкінці 1945 року, наростав у 1946 році, досяг піку взимку - навесні 1947 року, дещо зменшився восени 1947 року, але в багатьох районах тривав до кінця 1940-х років, а недоїдання зберігалося і на початку 1950-х років.

Щодо географії лихоліття, то є всі підстави стверджувати, що люди страждали по всій Україні. Голод сильно вразив південні області Української РСР, зокрема Ізмаїльську, Одеську, Херсонську, Миколаївську, Запорізьку та Дніпропетровську. Голод також охопив родючі регіони Подніпров'я, такі як Полтавська, Черкаська, Київська, Чернігівська та Кіровоградська області. Жителі сіл і міст Чернівецької, Вінницької, Кам'янець-Подільської, Сталінської, Ворошиловградської, Харківської, Сумської та Житомирської областей також сильно страждали.

Західні області України постраждали менше, оскільки там був зібраний непоганий урожай, було мало колективізованих господарств, а загони УПА чинили опір вивезенню зерна. Однак населення Західної України також страждало через насильницьку колективізацію і репресії. Західні області стали притулком для сотень тисяч людей, які втікали від голоду.

---

¹ Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. - Київ - Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000.- 270 с.URL:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Veselova_Oleksandra/Holodomory_v_Ukraini.pdf (дата звернення 25.05.24)

² Мемуари Никити Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. - 1991. - № 11.

Масштаб післявоєнного голоду був значно меншим, ніж Голодомору 1932-1933 років, і його наслідки були іншими. Однак страждання і смерть людей були не менш трагічними. Адже кожне людське життя є безцінним.

Пам'ять жертв голодомору 1946-1947 років є важливим аспектом історичної свідомості українського народу. Вшанування пам'яті мільйонів людей, які загинули від штучно створеного голоду, є не лише актом історичної справедливості, але й уроком для майбутніх поколінь, що нагадує про страшні наслідки тоталітарних режимів і їхніх репресивних політик.

В Україні щорічно проводяться різноманітні заходи з метою вшанування пам'яті жертв голодомору. Кожну четверту суботу листопада в країні відзначають День пам'яті жертв голодоморів, коли люди запалюють свічки у вікнах своїх домівок, беруть участь у меморіальних заходах, покладають квіти та колоски до пам'ятників жертвам голодомору. Цей день стає моментом для згадування трагедії та вшанування тих, хто загинув унаслідок цієї жахливої катастрофи.

У багатьох містах і селах України встановлені пам'ятники та меморіали, присвячені жертвам голодомору. Одним із найбільш відомих є Національний музей «Меморіал жертв Голодомору» у Києві, який став символом національної пам'яті та визнання трагедії на міжнародному рівні. Музей організовує виставки, наукові конференції, освітні програми, які сприяють збереженню пам'яті про голодомор і підвищенню обізнаності про його причини та наслідки.

Окрім фізичних меморіалів, важливу роль у збереженні пам'яті про голодомор відіграють література, кіно та мистецтво. Численні книги, фільми та документальні стрічки розповідають про події 1946-1947 років, допомагаючи сучасним поколінням зрозуміти масштаби трагедії та її вплив на життя українців. Ці твори стають інструментом для передачі історичної пам'яті, що формує національну свідомість і зміцнює патріотизм.

Міжнародна спільнота також визнає і підтримує зусилля України у вшануванні пам'яті жертв голодомору. Багато країн офіційно визнали голодомор 1946-1947 років актом геноциду, що є важливим кроком у боротьбі за історичну справедливість і протидію запереченню трагедії. Це визнання сприяє підвищенню міжнародної обізнаності про голодомор та його наслідки, зміцнює підтримку України в її прагненні до збереження історичної правди.

Освітні заклади в Україні також відіграють важливу роль у збереженні пам'яті про голодомор. У школах та університетах проводяться лекції, семінари, виставки та інші заходи, присвячені вивченню голодомору. Вивчення історії голодомору стало невід'ємною частиною навчальних програм, що допомагає молодому поколінню усвідомити важливість цієї трагедії та її уроки для сучасного світу.

Вшанування пам'яті жертв голодомору 1946-1947 років є важливим елементом національної ідентичності українців. Це не лише данина поваги до загиблих, але й важливий чинник збереження історичної пам'яті та формування свідомого суспільства, яке здатне протистояти будь-яким проявам тоталітаризму та репресій у майбутньому.

Цей період залишив глибокий слід в історії українського народу, спричинивши численні людські втрати та економічні наслідки, які відчувалися протягом багатьох років. Голодомор вплинув на соціальну структуру суспільства, зруйнувавши багато сімей та залишивши незгладимий слід у свідомості людей.

Важливим аспектом у процесі вшанування пам'яті є організація меморіальних заходів та встановлення пам'ятників на честь загиблих. Меморіали та пам'ятники, встановлені у різних куточках України, символізують не тільки трагедію минулого, але й нагадують про необхідність збереження історичної пам'яті для наступних поколінь. Ці об'єкти стають місцем проведення щорічних церемоній, де люди можуть вшанувати пам'ять своїх предків, які постраждали від голодомору.

Значну роль у збереженні пам'яті відіграють наукові дослідження та публікації, що дозволяють краще зрозуміти причини та наслідки голодомору. Історики, дослідники та науковці проводять важливу роботу з вивчення архівних матеріалів, документів та свідчень очевидців, що сприяє формуванню об'єктивної картини тих подій. Публікація нових матеріалів дозволяє зберегти історичну правду та передати її наступним поколінням.

Освітня робота також відіграє важливу роль у процесі вшанування пам'яті жертв голодомору. Включення теми голодомору до шкільних та університетських програм сприяє підвищенню обізнаності молоді про ці трагічні події. Це формує у молодого покоління почуття національної гордості та патріотизму, допомагає їм усвідомити важливість збереження історичної пам'яті.

Засоби масової інформації також відіграють значну роль у висвітленні теми голодомору. Документальні фільми, телевізійні програми, статті та інтерв'ю з очевидцями подій сприяють підвищенню обізнаності суспільства про голодомор та його наслідки. Це допомагає зберігати історичну правду та вшановувати пам'ять жертв.

Таким чином, вшанування пам'яті жертв голодомору 1946-1947 років є комплексним процесом, що включає проведення меморіальних заходів, наукові дослідження, освітню роботу та висвітлення теми в ЗМІ. Це важлива складова національної пам'яті, яка допомагає зберігати історичну правду та вшановувати пам'ять про тих, хто загинув у ті трагічні часи.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ

Післявоєнний голод мав катастрофічні наслідки для населення України. Мільйони людей загинули, що призвело до значного зменшення населення та викликало демографічну кризу. Це особливо сильно відчувалося в сільській місцевості, де голод спричинив масову міграцію, руйнування традиційних соціальних зв'язків і значне зниження рівня життя.

Економічні наслідки голоду також були вкрай важкими. Голод призвів до руйнації сільського господарства, зменшення виробництва продукції та занепаду економіки. Втрата робочої сили та занепад сільських господарств спричинили значні економічні труднощі, які відчувалися протягом багатьох років.

Політика радянської влади щодо подолання голоду була недостатньою і часто спрямовувалася на придушення будь-яких проявів незадоволення серед населення. Адміністративні та репресивні заходи, включаючи вилучення зерна, накладання високих податків і примусові позики, поглиблювали кризу і спричиняли масове голодування.

Важливу роль у подоланні голоду відіграла міжнародна допомога, надана організацією ЮНРРА. Хоча ця допомога не могла повністю вирішити проблему, вона значно полегшила страждання людей і допомогла вижити багатьом сім'ям. Допомога ЮНРРА надавалася безповоротно, без будь-якого відшкодування і процентів, що стало суттєвим чинником у полегшенні гуманітарної кризи.

Післявоєнний голод 1946-1947 років в Україні став однією з найтрагічніших сторінок в історії країни. Він показав нездатність радянської влади ефективно вирішувати кризові ситуації та забезпечити населення необхідними ресурсами. Голод призвів до значних демографічних втрат, економічного занепаду та соціальних потрясінь. Міжнародна допомога, хоча й була важливою, не змогла повністю компенсувати недоліки внутрішньої політики.

Розуміння причин та наслідків цього голоду є важливим для збереження національної пам'яті та запобігання подібним трагедіям у майбутньому. Вивчення політики радянської влади та її впливу на населення дозволяє глибше зрозуміти механізми репресивної системи та її наслідки для суспільства.

ВИСНОВКИ

Голод в Україні 1946-1947 рр. був штучним лихом, спричиненим політикою радянського уряду. Його зумовили жорсткі заходи Комуністичної партії та держави, які переклали тягар післявоєнної кризи на вже збідніле населення. Під постійним репресивним тиском партійної адміністративно-командної верхівки українські села стикалися з серйозними труднощами через політику хлібозаготівель і податків.

Відсоток заготівлі зерна від валового збору досягав разючих розмірів. Хоча врожай 1946 року був меншим порівняно з 1945 роком, відсоток вилученого у селян зерна був значно вищим. Ця узаконена грабіж села призводила до накопичення державних продовольчих резервів, збільшення експорту та фінансування військово-промислового комплексу для підтримки соціалістичного блоку та майбутніх союзників. Ця катастрофічна експлуатація коштувала понад мільйон життів, як передчасно обірваних, так і ненароджених.

Голод був прямим наслідком політики радянського тоталітарного режиму, який прагнув продовжити зусилля з індустріалізації, розпочаті в 1930-х роках, щоб побудувати потужніший військово-промисловий комплекс. Ціною цієї політики стало перетворення праці селян на майже рабську, а села стали жертвами ядерного монстра. Приховані продовольчі резерви поповнювалися за заздалегідь розробленими планами шляхом конфіскації продовольства з колгоспів і скорочення ринкових фондів. У 1947 році постачання зерна на внутрішній ринок зменшилося в 1,7 рази порівняно з 1946 роком. Це число відповідає зростанню смертності в Україні в 1,7 рази в 1947 році. Виробництво хліба в 1947 році було втричі меншим, ніж у 1940 році.

Голод і людські втрати мали незворотні соціально-економічні наслідки. Як і Голодомор 1932-1933 років, голод 1946-1947 років сприяв подальшій економічній і духовній стагнації суспільства. Міські жителі, завдяки нормованому постачанню, легше пережили голод, тоді як сільське населення страждало надзвичайно. Масові репресивні дії голоду були спрямовані

насамперед проти селян-хліборобів і їхніх родин, а також проти робітників та їхніх сімей. Політика пограбування села через продрозкладку та репресії дозволила зібрати продовольство для мінімального постачання міського населення і створення державних резервів, але приречла селян на виснаження і голодну смерть.

Екстремальне обмеження або позбавлення людей продуктів харчування, доведення їх до голоду і смерті стали зловісною практикою сталінської політики в умовах тоталітаризму. Діти, коли їм вдавалося збирати колоски, стикалися з жахливими умовами праці, незалежно від їхнього віку. Жалюгідне життя селян було позначене важкою працею, недостатнім постачанням і постійною бідністю.

Для еліти, включаючи високопоставлених партійних і державних чиновників, існували закриті розподільчі системи, які забезпечували спеціальні постачання. Було звичним, що місцеві чиновники забезпечували себе за рахунок колгоспів і самих селян. Зерна, зібраного в Україні в 1946 і 1947 роках, вистачило б для забезпечення хлібом усього населення. Обов'язкові поставки у 1947 році перевищили поставки 1946 року на 206 мільйонів пудів, що свідчить про те, що післявоєнний людомор в Україні, як і Голодомор 1932-1933 років, був штучним.

Уникнути голодомору, врятувати людей від смерті було можливо навіть в умовах партійної диктатури. Правильний перерозподіл зерна, мобілізація всіх доступних резервів і звернення по термінову допомогу до міжнародних організацій могли б запобігти трагедії. Однак влада не мала жодного наміру цього робити.

З 1946 по 1948 рік близько мільйона тонн зерна було зіпсовано і втрачено через неналежні умови зберігання. Державне керівництво економило на допомозі голодуючим дорослим і дітям. Різні форми допомоги і позики були недостатніми для задоволення потреб населення в харчових продуктах.

Незважаючи на начебто значні цифри, надана Україні допомога була слабкою, незначною і несвоєчасною.

Основною причиною післявоєнного голодомору була не природна катастрофа, а сама сталінська система. Голод 1946-1947 років, створений тоталітарним режимом через його злочинну партійно-державну політику проти селян, які були перетворені на кріпаків, був черговою спробою етноциду. Верхівка СРСР на чолі зі Сталіним, побоюючись вільних республік і прагнень українського народу до незалежності, спиралася на масові репресії і терор. Між 1945 і 1953 роками в Україні за різні "антирадянські політичні злочини" було заарештовано 43 379 молодих людей. З 1946 по 1949 рік близько 500 000 західних українців були заслані, а з 1946 по 1952 рік 213 662 людей, включаючи 182 543 членів сімей учасників ОУН-УПА, були депортовані із західних і Ізмаїльської областей до Уралу і Сибіру.

Масові депортації та репресії, разом із позбавленням людей основних життєвих потреб, підкреслюють жорстокість сталінського режиму. Голод 1946-1947 років, як і попередній Голодомор, був злочином проти людства, спрямованим проти українського населення і мав на меті придушити будь-які прагнення до незалежності. Ця темна глава в історії нагадує про руйнівний вплив тоталітаризму і важливість пам'яті та вшанування жертв.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. До питання історіографії голоду 1946–1947 рр. в Україні. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип.16. Ч.1. Київ, 2007. С. 316–336.
2. Кожукало І. Жорстокий хліб: Про становище колгоспного селянства на Україні у перші повоєнні роки // Сільські обрії. – 1989. – № 7. – С.18–21.
3. Соловка Л.М. Голодомор 1946–1947 рр. на Прикарпатті . Книга Скорботи, Пам'яті і Шани України. Голод на Прикарпатті (1946–1947 рр.). Івано-Франківськ : Місто НВ, 2016. С. 6–14. URL: <http://lib.pnu.edu.ua/files/pokajchiki/solovka.pdf> (Дата звернення: 20.05.24)
4. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. - Київ - Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000.- 270 с.URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Veselova_Oleksandra/Holodomory_v_Ukraini.pdf (дата звернення 25.05.24)
5. Аджубей А. Те десять лет // Знамя. – 1988. – № 6. – С.81–88.
6. Білас І.Г. Голокост на Україні в 1946–1947 рр. // Науковий збірник Українського Вільного Університету: Ювілейне видання з приводу 70-ліття УВУ. – Мюнхен, 1992.– С.58–76.
7. Сергійчук В. Як нас морили голодом. Вид. 2-е, доповн. – К., 2003. – С.196, 197, 206, 208.
8. Андрухів І. Голод 1946–1947 рр. у західних областях (на матеріалах Станіславської області). Красзнавство. Івано-Франківськ, 2010. № 4. С. 161–169.
9. Тригуб'як В. Через голод – до життя : спогад жертви цих подій, присвячений голодомору на землях Західної України (1946–1947 рр.). Край. 2008. 7 листопада. № 44. С. 16–23

10. Українська Голгофа, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: спогади очевидців, архівні документи та роздуми сучасника про три радянські голодомори / Автор-упорядник Єременко М. Чернігівка, 2008. 153 с.
11. Голод в Україні 1946–1947: Документи и материалы. Киев; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 1996. 376 с
12. Сергійчук В. І. Десять буремних літ: Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові документи і матеріали. Київ : Дніпро, 1998. С.944
13. Станиславів і Голодомор 1932–1933 рр. Документальні свідчення про реакцію станиславівців на геноцид українського народу 1932–1933 рр. / упорядники І. Монолатій, Л. Соловка. Івано-Франківськ, 2009. 64 с.
14. Ні могили, ні хресного знаку: Голодомори 1932–1933 і 1946–1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини: Документи і матеріали: Свідчення / ред. О. Веселова; упоряд. М. Булда. Чорнухи; Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. 480 с.
15. Веселова О.М., Панченко П.П. Ще одна трагічна сторінка історії України. Український історичний журнал. Київ, 1995. № 6. С. 112–123.
16. 1946 – 1947. Голод в Україні. Збірник спогадів / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. – К., 2016. – 128 с.: іл. URL: https://warmuseum.kyiv.ua/_ua/_other_projects/golod/Final_Golod_Sait.pdf (25.05.24)
17. Голод 1932–33, 1946–47. Вінницька область: Документи і матеріали / Авт.-упоряд. Ф.А.Винокурова, Р.Ю.Подкур. – Вінниця, 1998. – С.164–199.
18. Дорошенко Д. Нариси історії України. - К., 1991. - Т. 1-2.
19. Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали. Київ; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 1996. 376 с.
20. Веселова О.М. Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні. Український історичний журнал. Київ, 2006. № 6. С. 98–124.
21. Лисенко О. Якими були людські втрати України в роки Другої світової війни? // Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і

- просторах минувшини. Діалоги з істориками / Відп. ред. В. Смолій. — К.: НАН України. Ін-т історії України, 2022. — Кн. 2. — С. 898—904.
- 22.Веселова О.М. Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні. Український історичний журнал. Київ, 2006. № 6. С. 98–124.
- 23.Шаповал, Юрій. Голодомор 1946-1947 рр. в Україні: соціально-економічні аспекти. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2010. С.240.
24. Голос колгоспника. – 1946. – 18 липня. – № 63
- 25.Сторінки історії України ХХ ст. : посібник для вчителя / [за ред. С.В. Кульчицького ; упорядкув. В.П. Шевчук, А.А. Чуб, Н.А. Дехтярова]. – К. : Освіта, 1992. – 336 с.
- 26.Україна в 40-80-х роках. Голод 1946-1947 рр., його причини, масштаби і наслідки. Демографічне становище. Рівень життя та побут населення у повоєнний час [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrhistory.com.ua>. (дата звернення 26.05.2024)
- 27.О. М. Мироненко, І. Б. Усенко. Конституція СРСР 1936 [Архівовано 17 серпня 2016 у Wayback Machine.] // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2009. — Т. 5 : Кон — Кю. — С. 89. (дата звернення 26.05.2024)
- 28.Конституція СРСР: Тексти основних законів Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Київ: Політвидав УРСР, 1976. 450 с.
- 29.Швидкий В.П. Голод 1946–1947 рр. як чинник сплеску девіантних явищ в Україні / В.П. Швидкий // Укр. історич. журн. – 2010. – № 1.
- 30.Веселова О.М. ГОЛОД 1946–1947 РОКІВ В УРСР [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2004. - 688 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Golod_1946_1947 (останній перегляд: 23.05.2024)

- 31.Империя Кремля: Советский тип колониализма. — Garmisch-Partenkirchen: Prometheus-Verlag, 1988—425 с.
<http://aej.org.ua/history/1094.html> (дата звернення: 23.05.24)
- 32.Рабенчук О. Соціальні настрої та поведінка населення України в період голоду 1946-1947 рр. // Український історичний журнал. — 2006. — №4. — С. 87-100.
33. Розрахунки О.П. Рудницького (ІДСД).
- 34.Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. р.295, оп. 2, спр. 35, арк. 9.
- 35.Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 582. — Оп. 11. — Спр. 112. — Арк. 77—78.
- 36.Інтерв'ю з Ніною Шевченко, 1936 р. н., с. Просяне Нововодолазького району Харківської обл. Зап. 18.07.2008 р. // Особистий архів Іванова С. Ю.
- 37.Інтерв'ю з Григорієм Пугачем, 1941 р. н., с. Просяне Нововодолазького району Харківської обл. Зап. 18.07.2008 р. //Особистий архів Іванова С. Ю. ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 4847. - Арк. 64—65.
38. ЦДАВО Украни. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 4503. - Арк. 269.
- 39.Ковпак Л.В. Голод 1946–1947 рр. в Україні: влада і людина // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика / Л.В. Ковпак. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – № 13.
- 40.Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. - 1991. - № 11.
- 41.Марочко В.І. «Третій радянський» голод 1946–1947 років // Голод 1946–1947 рр. в Україні: причини і наслідки : Матеріали Міжнарод. наук. конф. – К., 1998.
42. Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків : Матеріали «круглого столу» (22 берез. 2007 р.). – К., 2008.

43. О культе личности и его последствиях. Доклад первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н.С. XX съезду КПСС // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 3. – С. 310–372.
44. Воронов І.О. Голод 1946–1947 рр. / Воронов І.О., Пилявець Ю.Г. – К. :Т-во «Знання» УРСР, 1991.
45. До питання історіографії голоду 1946–1947 рр. в Україні. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип.16. Ч.1. Київ, 2007. С. 316–336.
46. Веселова О.М. Братерство: допомога населення Західної України голодуючим східних регіонів в 1946–1947 рр. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Кїв, 2008. Вип. 13. С. 80–96.
47. Веселова О.М. До теми голоду 1946–1947 рр. в історіографії 80-х років ХХ – початку ХХІ ст. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Київ, 2008. Вип. 13. С. 108–128
48. Заборовський Я. Голодомори 1921-1947 років в Україні як феномен більшовицької тоталітарної системи. Заборовський Я. На стежинах історії. Івано-Франківськ, 2003. С. 237–260.
49. Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х роках. Український історичний журнал. Київ, 1990. № 2. С. 22–36.
50. Марчуков А. Операція «Голодомор». Родина. Київ, 2007. № 1. С. 60–76.
51. Воля Олесь. МОР. Книга буття України. -Християнське вид-во "Дорога правди". - Канада -Україна. - 1993.
52. Гаврилов Володимир. Лантухи вкрадених вір і надій. - Чернігів. - 1998.
53. Зима В.Ф. Голод в СССР 1946-1947 годов: происхождение и последствия. - М. - 1996.
54. Пустоход П., Трацевський М. Шлюбність на Україні // Демографічний збірник / За ред. академіка М.В. Птухи. – Демографічного інституту. – Т. VII. – Київ: Друкарня Всеукраїнської Академії наук, 1930. – С. 84–195.

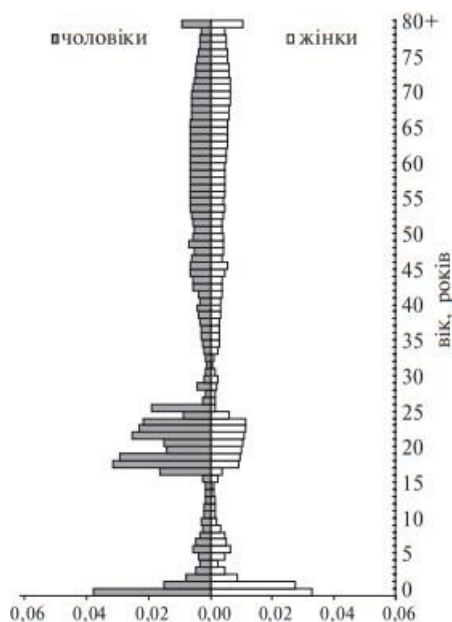
55. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Редкол.: Н.М. Кузовова (відп. ред.) та ін. Херсон: Вид-во ХДУ, 2021. 80 с.
56. Анушкевичус В. Про відзначення Дня пам'яті жертв голодоморів. Західний кур'єр. Івано-Франківськ, 2008. 20 листопада. № 46. С. 2.
57. Пахаренко В. Віті єдиного древа: Україна Східна і Західна в апокаліпсисі ХХ століття. – Черкаси, 2005. – С.261–292.
58. Стреляный А. Последний романтик // Дружба народов. – 1988. – № 11. – С.227.
59. Кульчицький С.В. Новітня історія України // УІЖ. – 1991. – № 10. – С.11, 13.
60. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1992. – С.130–132.
61. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ., 2-е вид. – К., 1992. – С.427.
62. Антохій Й. З історії голодомору 1946–1947 року на Буковині // Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні: Матеріали наук. конф. (Чернівці, 24 вересня 1993 р.). – Чернівці, 1994. – С.96–98.
63. Веселова О.М. Тема голодоморів у туристсько-екскурсійній діяльності в умовах незалежної України // Всеукр. науково-практична конф. «Туризм і завдання національно- культурного відродження України» (12–14 травня 1992 р.).
64. Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали / Відп. ред. В.А.Смолій, упорядники: О.М.Веселова (гол. упорядник), Т.Т.Гриценко та ін. – К., Нью-Йорк, 1996. – 376 с.
65. Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук.-теорет. конф. – Київ, 25 листопада 2000 р.: Матеріали. – К., Нью-Йорк, 2003. – 596 с.
66. Шульга І.Г. Третій людомор // Шульга І.Г. «Людомор на Поділлі. До 60-річчя голодомору». – К., 1993. – С.160–187.
67. Морозюк Ф. Голодний трудовень. – Херсон, 1998. – С.7.

68. Портрет темряви: Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. Кн. перша. – С.54
69. Українське слово. – 2006. – 6–12 грудня (№ 49).
70. Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні. Матеріали наукової конференції (Чернівці, 24 вересня 1993 р.). - Чернівці. - Рута. - 1994.

ДОДАТКИ

Вікова група	Голод 1946-1947 рр.	
	чоловіки	жінки
0-4	6,8	7,6
5-15	3,0	3,2
15-34	22,4	10,0
35-49	6,9	5,5
50-79	16,8	15,7
80+	0,9	1,1
За статтю	56,9	43,1
Усього	100,0	

Додаток 1. Розподіл прямих втрат через надсмертність внаслідок голоду за статтю та віковими групами, %

Додаток 2. Статтєво-вікова структура втрат населення внаслідок голодомору в Україні¹

¹ Розрахунки О.П. Рудницького (ІДСД).

Додаток 3. Малюнки з колгоспної серії

Додаток 4. Карикатура від повстанців ОУН-УПА

РЕЗЮМЕ

Дипломна робота досліджує післявоєнний голод в Україні 1946-1947 років, аналізуючи причини, масштаби та наслідки цієї трагедії. Робота базується на архівних документах, свідченнях очевидців та наукових дослідженнях, висвітлюючи роль політичних та економічних факторів у виникненні голоду. Особлива увага приділяється впливу голоду на сільське населення, демографічним втратам та питанням вшанування пам'яті жертв. Дослідження підкреслює важливість збереження історичної пам'яті для запобігання повторенню подібних трагедій у майбутньому.

Ключові слова: післявоєнний голод, хлібозаготівлі, трудовень, колективізація, репресії, геноцид.

SUMMARY

The thesis explores the post-war famine in Ukraine during 1946-1947, analyzing the causes, scale, and consequences of this tragedy. The work is based on archival documents, eyewitness testimonies, and scientific research, highlighting the role of political and economic factors in the emergence of the famine. Special attention is given to the impact of the famine on the rural population, demographic losses, and the commemoration of the victims. The research emphasizes the importance of preserving historical memory to prevent the recurrence of similar tragedies in the future.

Key words: post-war famine, grain procurement, workday, collectivization, repression, genocide.